
MÉRLEGEN

LACZKÓ PÁL

Próza-olvasónapló

„A regényolvasó, a köznapis vagy az igazi, az életnek egy vonását, a társadalmi lét egyetlen dimenzióját adja csak a regényeknek.”

(A. Thibaudet)

GÉCZI JÁNOS: KEZÉT REA VETÉ, HOGY LÁSSON... El kell hinnem Géczi Jánosnak – bár mérsékelt égövi tapasztalati világomnak ellentmond –, hogy a *vadnarancs* létező gyümölcs, még annak ellenére is, hogy asztalunkon kizárólag nemesített változatai fordulnak elő. Hiszek neki, mert mégiscsak ő a biológus, amit a nacionáléjában sohasem mulaszt el hangsúlyozni. Nyilván okkal: természettudományos felkészültséggel építi a maga világát az irodalom közegében, s a filozos belterjesség ellenében hangsúlyozni kívánja önnön tágabb szemhatárát. (Ha már itt tartunk, érdemes tudatosítani: *Spiró György* atomfizikusnak készült, *Esterházy Péter* végzett matematikus – hogy csak két példát említsek.) A vadnarancs fellelhetőségében azért sem kételkedem, mert másodidőszakos katonaként (már nem „kopasz”, de még nem „öreg”) eleget rohangásztam azon a gyakorlótéren, amelynek egyik jellegzetes növényét a környező tanyavilág lakosaitól ismertem meg: gyapot lett volna, mások gumipitypangként emlegették, ránk maradt elkorcsosulva még abból az időből, amikor hittek a honosíthatóságában, s bár haszonnövény jellegét teljesen elveszítette, szívós élniakarásával gyökeret vert a magyar alföldön is. Visszavadt, de él.

Géczi János hősei is ilyenek. Az emberiség egyetlen *species*, de Géczinél kétséges a nemesítettség. Az olyan kertészetek mint a görög kultúra, s az olyan humán kertészek mint *Pál apostol*, vagy az olyan alanyok mint *Krisztus*, akibe korszakokat lehet ojtani, úgy látszik, kitörölhetetlenek ugyan a *species* mélytudatából, ez azonban egyáltalán nem akadályoz meg bennünket a visszavadulásban, ami időről időre be is következik. Az emberiség mint visszacső deviáns, „aki” nem felejt Saulust és a damaszkuszi utat – azt gondolom ez Géczi legfőbb mondanivalója. Ezért építi makacsul a Vadnarancsok-ciklust, illetve ezért sorolja minden munkáját a Vadnarancsok egyik darabjaként. Xeroxozhat, jelenhet meg önálló verses kötete, a Tér-Kép csoport közös vállalkozásának részeként kiadhatja számozott sorú verscít, írhat önálló regényt, mint ez a mostani, mind-mind a Vadnarancsok része. Pedig ezt a címet egyedül az a kötete viselte, amely nevet szerzett neki, s amely a vadnarancsállapot leírását napjaink magyar ifjúságának körében kísérli meg, szociografikus hitellel, s amelynek technikája és valóságanyaga regényben is kamatozik.

Regénye – ha nem is tökéletes (van-e ilyen?) – része annak a folyamatnak, amely prózánk megújulását jelzi. Fikciója ugyan nehezen hitelesíthető – hiszen ki látott arra példát, hogy öten írnak egy regényt –, jelzésre mégis alkalmas. Az európai regényirodalom és -elmélet már rég kinyilvánította kétségeit, lehetőségében áll-e egyetlen kitüntetett személynek – a Regényírónak! –, hogy a műfaja megkövetelte (?) „objektivitást” pantokratori teljhatalommal elérje. Valamirevaló regényíró rég alább adta. Géczy most a kollektív megoldás kudarcáról számol be. Nem feledkezhetünk el ugyanis a munka helyszínéről: a regényíró ötös éppen egy ideggondozó ápolója... Miért jelzésértékű mindez? Mert Géczy is képtelen az ártatlan bőbeszédűsre, amelyből a felhalmozódott szavak önsúlya regényt imitál. Tisztáznia kell magában a regényt, mint formát, s nem előzetesen, hanem regényírás közben. Ebben rokona, társa másoknak. Már a magyar névsor is tekintélyes. Különbözik viszont a kivülállásában. Megőrizte ugyanis a független elbeszélői pozícióját, nem „száll be” regényébe. Ezért jogos a kifogás: a varratok eltüntetendők, az ízesülések szervecsbben megoldandók. Ha értjük is (érteni vélem) az Ayala-történetyszál jelentését, funkcióját, nem kínálkozik megfelelően kijelölt asszociációs mező a regény más területek szomszédságában, hogy átsétáljunk ebbe a dél-amerikai történetbe, amely – egyébként – kitűnő parafrázisa a latin-amerikai csúcsregényeknek. (A motívumok azonosításától most tekintsünk el.) Megváltás („nemesítési”) történet ez is: Ayala klasszikus diktatúrája, mint a tenyésztészerű élet racionalizálása. A diktátor mint kontár kertész. Géczy finom párhuzama: egyik hőse (miközben nincs érdemi munkája), valamilyen intézet munkatársa, ma, Magyarországon, ugyanolyan életidegen szabályzatot olvas, mint amelyet Ayala bevezetett.

Még valami: Géczy jól ismeri a mai magyar kisvárost, hasonlóan *Grendel Lajoshoz* vagy *Sarusi Mihályhoz*. Takarékosabb, s nem „mindenevő” regénytechnikával ebből biztosabb lábakon álló mű is születhetett volna. Mészöly Miklós Szekszárd-megszállottsága mint tökély? És példa? Lehet.

MÉSZÖLY MIKLÓS: MEGBOCSÁTÁS. Tegnap utilitárius szempont vezetett: meglepően olcsó a könyv, tehát megveszem. Az írás már a birtokomban van, hiszen az eredeti *Mozgó Világ* utolsó saját számában, az 1983-as tizenegyedikben, mindjárt *Veress Miklós* lapnyitó két verse után közölték, szóval legelől, „második nyitóanyagként”. A könyv mégis más. A könyvtest a mű saját teste. Folyóiratban bizonytalanabbak körvonalai, feloldódni látszanak az egyéb közlemények közegeiben, ha mégoly lapszám-meghatározó is bárki opusza. Előke-resem a *Mozgó Világot*, ellenőrizendő emlékezetemet, amely agyonfirkált szöveg képét őrzi. Ha így van, most felmenthetem magamat, éjszaka ceruza nélkül olvashatok, „élvezhetem” a könyvet különösebb erőfeszítés nélkül, a naiv olvasó áldott állapotában, anélkül, hogy megszületne a kezemnek szóló parancs, majd ceruzavonások, utaló jelek, széljegyzetek maradnának a nyomtatott lapokon a végrehajtás után. Nem, most csak *újraolvasni* fogok, már ismert írást, amelynek ízeit képes vagyok felidézni, főként azt a borzongató rejtélyes-séget, amelyet a pontosan tapadó megnevezések keltenek, önnön ellentétüként (?), avagy természetük szerint (?). Mielőtt a könyvhöz kezdenék, végiglapozom a folyóirat-változatot. Előbb az lep meg, milyen bizonytalanok és esetlegesek a jelzéseim, mintha képtelen lettem volna eltalálni a mű belső összefüggéseit mindjárt az ismerkedésnél. Mintha eleve második olvasásra készülnem volna. Másodjára a terjedelem cáfol rám: mindössze huszonnyolc és fél folyóiratoldal. Emlékezetemben jóval nagyobb teret sajátított ki: szinte szétfeszítette, uralta azt a számot. Regényként. Mészöly Miklós sohasem bő-

beszédű, terjedős. Értkező prózájában, esszéiben sem. Inkább olyasmit művel, mint azok a tömítőanyagok, amelyek kezelhető méretű tubusban elférnek, de mihelyt rendeltetési helyükre kerülnek, duzzadásnak indulnak, s eredeti térfogatuk harminc-negyvenszeresét is képesek felvenni. A Megbocsátás különösen ilyen. Ezért kívánt önálló kötetet. Ahol viszont már nyolcvankét számozott lapot vett igénybe, miközben az eredeti kézirat terjedelme nem növekedett, csupán az oldalak mérete változott, ami természetes, ám az új tördeléssel hangsúlyt kapott az egyes részek (fejezetek) számozása. A 13-as például kilenc sor – nem is kerül több szöveg arra az oldalra. Pedig beférne az előző oldal aljára, vagy ide az utána következő. Nem lehet másról szó, csakis szándékosságról: tudomásunkra hozni a mű tagoltságának formaképző szerepét. A számozott részek határozott elkülönültségét. Önmagukban vett jelentőségét. (Némelyik úgy hat, mint a divatjamúlt regények fejezetei előtt a tájékoztató rezümé. Ha emlékezünk még, utóbb rájöttünk, maga a fejezet sem adott többet, mint az előtte olvasott kurzivált kivonat.) Kapcsolódásukat mégsem kizárólag a mechanikus számozás biztosítja. A szereplők térbeli és időbeli összefüggésén túl zeneileg bonyolult utalásmentes motivikus összefüggések teszik kohorenszé a művet, miközben nem szabadulunk attól a benyomásunktól, hogy nagyon is nehezen összeilleszthető darabkákat rakosgatunk, rendezgetünk olvasói puzzle-játékunk során. Hasonlóan az írás szereplőjéhez, akiknek az élete köd, felhő, félhomály, barna tónusok, finoman lerakódó por (amely inkább képzet mint valóság), álom, rögzült szokások, idill, állandóságok, a bizonytalanra tevő elmosódottság légtérében, amelyben a múlt, a nemzeti történelem is mintha holdfényen át látszódná. Mészöly egyik remeklése, ahogy a mozdulatlanság, a cselekvéshiány kifejlesztette belső érzékenységet, kifinomultságát átvált barbárságba: a művet lezáró karácsonyestén történetek nem a megváltás felé mutatnak, kilógnak az európai keresztény kultúrkör „civilizáltságából”, a primitívekre és a pogányságra utaló atavizmusok törnek elő (Krisztussal kapcsolatban kannibalisztikus képzetek, Mária letéperése, keresztényietlen deflorálása stb.). És mégis a mű csodája a „nyomorúság szépsége”, ahogy kijelölődik az az „intim kör, amelyen belül – itt és nem másutt – boldognak muszáj lenni”.

Hol itt a megbocsátás? Ebben a muszájban: nem vádolni és nem átkozódni? Mészöly egyik legfontosabb esszéjében arról ír, hogy szükségünk van nemzeti érzületünk áthangelésére. A Megbocsátás e program része? Ne feledjük: az 1980-as megjelenésű *Érintések* című esszékötetből (175. l.) kiderül, mikor halt meg a Megbocsátás gyilkosa, titokzatos figurája, Porszki Sámuel – most 1972-ben, kilencvenkét évesen. A többiek, a fiatalabbak, élnek, élünk, s az élők itt és mostja parancsoló. Kerekíthető-e ebből erőszakosság nélkül válasz? Például: Mészöly műve bevallás és elfogadás: *e kívül nincsen számunkra hely*, ilyen értelemben program inkább, mint megbocsátás, tehát amennyiben továbbmutató az utóbbi gesztusnál. Feloldozás persze nincs. Megbocsáthatunk, a történetek attól még nem változnak. Azt sem feledhetjük: az „credmény úgysem kétséges”. Mindennek ez az állandósult jelenléte – mint a rögzült füstcsík a könyv elején – teszi bizonytalanra az ítéletünket. Mintha az eldöntetlenség, a függőben hagyott helyzet lenne az említett áthangelődés után létállapotunk természetesnek elfogadott közege? Amelyre vonatkozóan ugyancsak idézhető korábbi az esszéíró Mészöly.

ESTERHÁZY PÉTER: A SZÍV SEGÉDIGÉI. Ha majd a „kezem ügyéből” – most még folyamatosan ott van, mint szükséglet – a „helyére” kerül –

vagyis a polcokon levők tömegébe, vagyis emlék lesz, amit elő kell/lehet venni, alkalomadtán –, besorolva, akkor már a szerző *–bevezetés a szépirodalomba–* (kis kezdőbetű, gondolatjel előtt, hátul) című sorozatából öt kötet fog egymáshoz lapulni, ama bizonyos „püspöklila” kötettől jobbra. *A szív segédigéi* ki fog lógni a sorból. Technikai kivitelezésében mindenben megegyezik az előző négygyel, egyetlen méreteltérés kivételével: nagyobb az oldaltükör. Ezért át fogja dimenzionálni a környéket. Magassága miatt a többi Esterházy fölül kiszorítja a mások oldalukon nyugvó könyvét, amelyeknek ettől még kell a hely, valahol lenniük kell „nekik”, ugyanakkor mélyebben is nyomul a polcra, ezért a teljes sort előbbre kell léptetnem, ha azt akarom, hogy a gerincük vonalban legyen. Átrendezésre kényszerülök, mert nem elégedtem meg azzal a *Kortárs*-számmal, amelyből először olvastam *F.-vel* a Segédigéket, kölcsönös meglepetéssel bevallva egymásnak megrendültségünket, abban a mindig jó emlékü ritka állapotban, amelyről utólag lehetetlen bármit is pontosan kideríteni, főleg nem azt, ki kezdte, melyikünk mondta előbb. Eleinte zavarban mindketten. Aggodalom, hogy a másik nem a könyvről fog beszélni, hanem arról, *amiről szó van*. Az anya halála mégis valami olyan, amire a mai férfiak bárdolatlan-ságával jobb azt mondani: „Azért ez *nem semmi*”. Akkor is, ha a szerző anyja, az övé, nem a miénk. Mialtal semmi egyéb nem történik, mint megállapíthatjuk egymásról, tapintatosak, illetudóak voltunk, s a mű értésével felkészültségünk, befogadói tudatunk színvonala is kifejezésre jutott. Csak éppen nem tudtunk mit kezdeni azzal, amiről szó van. Nem önmagában a halállal. Abban az életkorban, amelyben a szerző ezt a könyvét írja, amelyben mi ketten is olvasunk, többé-kevésbé már mindannyian állandóan tisztában vagyunk azzal, hogy mi keretezi a történetünket. Ilyen értelmé is van a gyászkeretes oldalaknak: a Fiú nem anyja gyászjelentését írja a feketelénias fehér mezőkre, hanem a halál biztos tudatában *önmagát*. Még akkor is így van, ha előbb nem általában a halállal találkozunk, hanem annak nemlétét kellene megértenünk, felfognunk, elszámolnunk vele (a lehetetlen kifejezések sora végtelen, önmagában érvényes azonban nincs), aki a világra hozott. Abszurd életfeladat – Esterházy már a bevezetőben tudomásunkra hozza, ha nem is nyíltan, illetve ha itt még nem is tudjuk, hogy ezt közli velünk. A könyv pedig nem másról szól, minthogy mit lehet *emberileg* tenni ebben a helyzetben. A legelső ami biztosnak látszik: szereteteink halála éppúgy *intim*, mint a sajátunk. Sok egyéb mellett Esterházy éppen az intim szférára mestere. Gondoljunk csak a *Termelési regény* családi jeleneteire, például. Hozzá kell tenni, nem az értékek értékeként mutatja be sohasem. Az intim szférát a szeretet valódi terepének látjuk mindig, ami olykor átmegy idillibe, de az idill egyben iróniával ellensúlyozott, ahogy bármely árnyalt, mély érzelem is. Az intimitás Esterházynál az individuum szükséges létere, de nem kizárólagosan az. Többen megállapították már, hogy a bensőségesség melegsége – ha mégoly ironikusan kezelt is – a világ minősíthetetlenége *ellenében* menhely az Esterházy-kötetek „hőseinek”. Esterházy most azt hozza tudomásunkra, hogy a „halállal sem jobb a helyzet”. Ha megosztani lehetetlenség, ha magánszemélyként kell a semmibe nézünk, a kollektívum köze nélkül, mondhatni „modernül”, „európai” módra, marad minden magunknak, a lehetetlen, a kikerülhetetlen kínjával. Az Anya és a Fiú „páros” azonban még nyújt bizonyos „lehetőségeket”. A Fiú részvéte, fájdalma, szeretete megfordítja a valóságot: ő fekszik oda anyja ölébe meghalni. Piéta-helyzet, amelyet annyira kedvel az európai kultúra, hiszen többnyire férfiak építették ki, s mint tudjuk, bizonyos érzelmesség elengedhe-

tetlenül hozzánk tartozik, amit humanizmusként is jegyezni szoktunk. A gyakoribb mégis az, amikor a Fiú temeti el Anyját. A nem realistának tartott bizánci művészet mintha erről biztosabb tudású lett volna, s mintha ott nem a Piéta lenne a jellemző kompozíciós változat, hanem a *Mária elszenderedése*, amelyen a Fiú eleven valójában ábrázoltatik, amint magához ragadja anyja csecsemőként bebugolyált lelkét. Az övé, kizárólag az övé. Van is hová vinnie. A szekularizált Európa, mint tudjuk, nem ismer ilyen helyet. A „hátha mégis...” inkább félelemben zajló töprengés, olykor. A bizánci vagy a (jobb híján nevezem így) nyugat-európai változat között lehetetlen dönteni, összeolvasztásuk is merő fikció, ami nem hoz, nem hozhat megnyugvást. Mégsem csupán a lélek fényűzése ez a „játék”, hanem helyzetfelmérés. Mi legyen ilyenkor, amikor már nem támogat bennünket a kulturális folytonosság kollektív melege legnagyobb bajainkban? A széthulló testből kimenteni magunknak Fiúként a „lelket”, őrizni erőnk, köznapi tehetségünk szerint a másik személyiségét (kiművelt lélek és emlékezet kell ehhez is), amely mégis több, de abban is ő, ahogy szükségét végezni magatehetetlenül kitámogatjuk? Hiszen test és „lélek” antinómiája Anya és Fiú párosában a legteljesebb botrány, bármelyikük szeme láttára jusson a halál közelébe a másik! A holtakat az élők váltják meg vagy hagyják kárhózatban, ennyi biztosnak látszik, miként az élők megválthatatlansága is.

Nem csodálkoznék, ha a *Bevezetés...*-sorozat utolsó darabját tartanánk a kezünkben. A kör ugyanis itt bezárul. Esterházy Péter eddig is annyi, de annyi mindent tudott (árnyalatokat és összefüggéseiket), amióta meghalt, eltemették és könnyet ejtett magáért, minden másként van. Kénytelen lesz újrairni mindent – nem csak ezt –, „pontosabban”.

BRASNYÓ ISTVÁN: MAJOMÉV. Már a *Hid* beszámolójából sejthető volt, hogy a jugoszláviai magyar irodalomban fontos, számontartandó regény született Brasnyó István tollából. A *Fórum* kiadó regénypályázatáról szóló bírálóbizottsági jelentés a kritika ellenére sem hagyott efelől kétséget. Türelmetlenül vártam hát, mikor akadok a könyvre az általam elérhető hazai könyvesboltok valamelyikében. Ha nem is időn belül, mégis hamarabb, mint más, hasonló, határainkon túli kiadványok esetében. Várakozás és keresés közben me-renghettem az író szavain, amelyek az első díj átvételekor hangzottak el, *Haldarni valamit* címmel, versjelleggel. Mi lesz a regényben az ilyen grafonám hőszültségből: „firkálni firkálni csak naphosszat”, vagy: „*azt szeretném megfogalmazni amikről / senki sem tud*”, és még: „*talán van még valami a nyelv felszíne alatt / a forma pusztá öngyilkosságán kívül*”; de ez sem utolsó: „*hogyan lehetne kijavítani a teremtést / papírra vetni a projektumát / elbáritani mindezt a semmiséget*”? Vajon ezek a szavak és központozatlan környezetük azt az észjárást előlegezik-e, amellyel valódi találkozásom a regény oldalain történik majd meg? Egy alapvetően lírai alkat szómágiájára készüljek fel, aki most regényben fejezi ki önmagát, ám a regény rávall majd karakterére, azaz a végeredmény nem lesz hagyományos, sem a főhöst illetően, sem a regényidő, sem a regénytér kezelésében? A „*sziványgubanc*” a regény összetettségét idézi-e, amelyről előre kezelem, hogy „*nem lesz mód kibogozni*”, és akkor a „*veszíteni, veszíteni*” heves akarása az enyém-e, a regényolvasóé, vagy az íróé? Ha az enyém, biztos, hogy azért, mert fennakadtam „*a realitás fáján*”, mint mindannyian (legtöbben?) Avagy éppen ezért vesztettem a véletlen szerencséivel, amely egy törékeny gally megbízhatónak hitt álbiztonságát nyújtja? Fogadjam el a receptet, s nyerőre játszva zuhanjak inkább? S vajon képes leszek-e zuhanás közben „*szárnyakat bontani / mielőtt a földgolyó belelövődne koponyámba*”?

Az alternatívák felől olvasóként döntök majd. Nem előzetesen, hanem inkább a kormánya törött hajó módján, amely a tengeráramlásokra avagy a hullámverésre bízta az irányt. Azért mégsem kiszolgáltatottan, hanem önmegadó bizalommal: adja, amit akar.

Mottóval indulunk, *Történet* címmel, s amely valójában hatoldalas vers (?). Minden sora megannyi kérdés önmagamhoz. Arról, hogy tudom-e ezt, átéltem-e amaszt, éreztem-e így, tettem-e avagy nem tettem valamit, amit mások talán igen, hiszen tehető stb., stb. Hatalmas lista, vágy is lehet, litániás könyörgés, annyira hiányleltár mint amennyire bűnlajstrom. Teljes körű és esetleges, hiszen arra a kérdésre, hogy „*lábamba beleütött-e a kengyel bidege*”, nem a válaszom, s jön hozzá a kétegy, miért fontos ez (?), de mióta a kérdés lehetőségét ismerem, mégis az *igen* a helyes felelet, s azt is elfogadom, helyénvaló számba venni minden ilyesmit. A többi esetben is ennyire ambivalens vagyok, mintha olyan zongorán játszanék, amelyen a fekete és fehér billentyűzet azonos hangértékű. Egy mottó, amely – ha terjedelmes is – teljesíti hivatását: lefegyverez, szabályt ad, így léptet be a tulajdonképpeni regénybe, saját feltételei szerint. *József Attila*-i értelemben kell felfognom, ami rám vár: megéltem minden emberi időt, történet, élményt, minden velem történt az idők kezdete óta. Ilyen értelemben nem meglepően új a regény, „legfeljebb” borzongató az az érzékletesség, amellyel átéltem velem Brasnyó mindazt, amiben a „realitás fáján” természetesen sohasem volt részem (a kengyelvas eszimatálpón átűtött hídge, vagy ahogyan a rózsaszín savó felkapaszzkodik a vágott sebekre szórt sókristályokon, és a többi ilyesmi). Az eredeti nyelvi közeg ott vált át új minőségbe, ahol kiderül a regény – most jobb szó híján – „filozófiája”. Már az előbb jelezni kellett volna, hogy az „idő egészének” átélése nem annak érzékeltetésére szolgál, hogy ez fontos emberi képességünk, a kondition human alkotóeleme, hanem nagyon is meghatározott helyszínhez köti Brasnyó ezt az időélményt, amellyel jellemez, minősít, s nem az Ember lehetséges lelki gazdagságát magasztalja. Gazdaságról semmilyen értelemben nincs szó. A vidéket nyersnek látja az a valaki, akivel először akadunk össze, a művelt Nyugatról jöhet, szerzetes vagy lerongyolódott lovag, de mindenképpen *átutazó*, aki a köztes helyzetben lévő vidéken átkelve a szerencsében bízik. Köztes helyzetű a vidék, mert az ismeretlen „odafönről” jön, mint értesülünk róla, a tenger és Konstantinápoly felé igyekszik. Ennyiből is tudhatjuk, valahol a Balkán északnyugati előterében vagyunk, később kiderül, nem tévedtünk. Az ismeretlen vándor mintha örökre eltűnne szemünk elől, marad a helyszín, jellegében az oldalak szaporodásával is alig változva. Flórája, faunája, időjárásával együtt, állandó marad. Lecövekelünk, hogy többről legyen tudásunk, mint az „odafönről” jött *átutazónak*.

A regény három nagyobb egysége közül az elsőben vagyunk, a *Repriz* címűben. Az alegységeket növekvő pontszámú dominótéglalapok jelzik, majd eszázadi események következnek, külön címmel jelölve, javarészt kivándorlástörténetek, vég nélkül, ismétlődően. A párhuzamos események nem kapcsolódnak egymásba, vagyis nem alkotnak egybefüggő történetláncot, ám *jellegeik* szerint összetartoznak. Részleteiben mindegyik más, mégis közöttük különbség. Még az ismeretlen *átutazó* történetére is emlékeztetnek. Az idegen – *átutazó*, az őshonos – kivándorló vagy hazatérő.

S aki helyben marad? Megtudjuk a következő két nekifutamodásból. A regény második egységében megismerünk egy *szatírt*, aki vízféjű, s szellemileg visszamaradott. A harmadikban egy jól felkészült értelmiségit, művészt, aki

viszont saját hibridléte miatt folyton *kentaurként* képzei el önmagát. Brasnyó ironiája ezzel teljes. A hely van, átvonulókkal vagy kivándorlókkal, nincs viszont szerepazonosság, hanem állandó másság, a helyszín vállalása helyett elvagyódás, Arkádia nosztalgiaja, amely, természetesen, már rég nem létezik, avagy Amerika. A végeredmény? A helyszín szempontjából: „*ez egy fantombirodalom*”. A lakói: „*agyavesztett nép*”.

Brasnyó István súlyos közép-kelet-európai regényt tett olvasói cél. Érdemes lenne összevetni a *Szilágyi Istvántól* Grendel Lajosig terjedő rokon művek szemléletét és értékrendszerét, nem elfeledkezve a térség többi nemzetének egyidejű regényterméséről, mondjuk Daniló Kis-től Ballekig.

CÚTH JÁNOS: ÉLETFA. A mai szlovákiai magyar irodalommal kapcsolatban gyakran olvasható a sajnálkozó megállapítás: a prózában nincs utánpótlás. A Főnix Füztesek közül sem emelkedtek ki kellő számban tehetségesek. Grendel Lajos teljesítménye ebből a szempontból vitán felül áll, nem csak kiugrásra volt képes, hanem ismétlődő bizonyításra is. Talán nem tévedünk, ha megállapítjuk, az *Eletfa* című regénnyel Cúth János személyében olyan tehetség jelentkezik, akire figyelniünk kell. Főnixes ő is, de, őszintén megvallva, első kötetében (Lélekkharang) nem láttam azt az ígéretet, amely a regényre készített volna fel. Még leginkább az maradt meg emlékezetemben, hogy milyen szenvedélyesen beszél a nyelvről, az anyanyelvről, s a magyar dicsőretére nem ártallotta a közhelyes példát, *Mezzofanti* bíboros figyelmeztetését és jóslatát idézni. A kisebbségi író jellegzetes önmeggyőzése, önbizalom-keresése, mondtam magamban.

Regénye viszont annyira eredeti a maga közegében, hogy ellentmond olvasmányélményeink java részének. Elsősorban a középpontban álló parasztcsalád életereje folytán. Ennyire optimista művet nem tudom, olvastam-e a közelmúltban. A szlovákiai magyar prózának hagyományos közege a falu, amely mindig komor színekkel szerepel, különösen, ha a történelem az események, sorok, életutak alakítója. Cúth hősei, ha bugdácsoznak is, hajlamosak is a lehetséges emberi bűnökre, annyira urai sorsuk rendezésének, amire hirtelenjében nem találok példát a kinti regények között. Ez különösen Pálra vonatkozik, aki már-már mesebeli képességekkel felruházott parasztember. Mintha Cúth is némileg a vágyaiból formálta volna, s nem a valóságból. Néhány részletet nem is tud hitelesíteni. Lehetséges-e például kis országainkban eltűnni évekre a család és a hatóság szemé elől, pláne börtönből való szabadulás után, majd új helyünkön rövid időn belül magas, felelős beosztásba felverekedni magunkat, anélkül, hogy múltunkat bárki is behatóan ismerné? A regény realista közegében az ilyesmi elfogadhatatlan. Az a szentháromság azonban, amely a hősök értékrendjét meghatározza, mindennapi – mondjuk csallóközi – tapasztalataink által is bizonyítható: család, munka, gyarapodás. Cúth szerint ehhez megvan az erkölcsi érzék, a tehetség. Mindez együtt elegendő biztosíték a megmaradáshoz, értelmezheti az olvasó. Amivel Cúth adósunk marad: elégséges-e az emelkedéshez is? Lóránt (a nagycsalád harmadik generációjának tagja) pályaválasztási bizonytalankodásában már ott érzékeljük a megrekedés lehetőségét is. Cúth János, ha tovább építi saját írói világát, nem kerülheti meg a régió történelmét, a most alkalmazott módszer (ellenpontoszni a három kivándorolt figurájával) elégtelen lesz. Utóbb derül majd ki, képes lesz-e elmélyíteni a szlovákiai magyar falusi népességről szerzett ismereteinek művészi feldolgozását. Figyelniünk kell rá.

KRASZNAHORKAI LÁSZLÓ: SÁTÁNTANGÓ. Írhatnám, hogy nem okozott meglepetést, mert első folyóirat-publikációi óta föltételezhettünk ilyen regényt a szerzőtől. Nehezen hiszem el bárkinck is. A megírás minőségét illetően, az írni tudás felől nézve, megegyezhetünk. Számomra viszont kétséges volt, hogy regényben végig fenntartható-e e jellegzetes stílus sodra, amely a rövidebb folyóirat-közleményekben rendkívül meggyőzően hatott. Másrésztől elegendő lesz-e ez a szemlélet önálló regényvilág megalkotására. Kételyeimtől a kész regény megszabadított. Krasznahorkai László olyan művet írt, amely méltán sorakozik be azon szerzők munkái közé, amelyek a hetvenes évek közepe óta változásokat indítottak el a magyar prózában.

Ha meggondolom, olvasónaplóba illő szabad ötleteket nem is méltó írni róla, inkább részletekbe hatoló elemzést igényelne. A közeljövőben biztosan többen is elvégzik majd ezt a munkát. Nyilván nem kerülhetik ki annak megválaszolását, hogy mennyiben modellizált a regényvilág, amíg viszont a szöveg aprólékosan valósághoz kötött, gyakran telitalálat értékű mikrorealista megfigyelésekkel, borzongatóan meglevenítő nyelvi közegben. Tehát *Kafka* mint előkép? Lehet, de ilyen alapon mások is joggal idézhetők, *Ottlik* is akár, vagy Mészöly, netán a latin-amerikai regény. A hangsúly nyilván a különbségen van, ha egyszer elismertük Krasznahorkai regényvilágának szuverenitását. Nem szivderítő, az biztos. Az emberi kiszolgáltatottságnak azt a mindenre kiterjedő változatát mutatja be, amely a totalitárius berendezkedésű rendszerek következménye. Krasznahorkai képes tagoltan ábrázolni ezt a világot, anélkül, hogy mindent elöntene a generálfélelem vagy a kiszolgáltatottság teljességgel tudatosulna figuráiban, ami által állandó rettegésben élnének. Éppen hogy nem! A remény még tervezet is velük, jövőképzetük van. A remény a szemünk láttára fokozódik le csupasz életöszönné, s válik majdnem mindenki tetszőlegesen felhasználható eszközzé. Az egyik hős, az alkoholista orvos, nem enged, makacsul megfigyel és leír. A regény vége az ő feljegyzéseivel zárul, amikor is rájövünk, hogy az első oldalon is ezekkel a szavakkal találkoztunk: visszajutottunk az elejére. Géczy János ajánlotta a Möbius-szalagot könyve fülszövegében, Krasznahorkai pontosan össze is illesztette.

MOLNÁR MIKLÓS: PROCESSZUSOK. Úgy látszik, a *Vers(z)iók*kal indult folyamat folytatódik, s a kísérletező kedvűbb fiatalabb évfjakatok publikációs lehetőségei legalább a *JAK-füzetek* körében biztosítottak. Itt meg is álok, mert eszembe jutott, hogy Molnár Miklós 1946-os születésű, régóta jelennek meg írásai, bár ritkán és elszórtan, s kora szerint kiöregedett JAK-tag. Amit tehát olvasunk, kései első könyve. Mint ahogy fáziskésésben vannak mindazok, akik a Molnár Miklóssal rokon alakításmódok, eljárások szerint képzelek el a korszerű irodalmat. A késést nem világirodalmi összehasonlításban értem, hiszen ahhoz kevés az elérhető információ, s nem is az érintetteket hibázatom. Kiindulópontom az olvasó. Lépten-nyomon a konzervatív ízlés megerősödését, alkalmanként agresszivitását érzékelem, amelyek egyik következménye, hogy kedvezőtlenebb fogadtatásra talál *most* mint korábban a kísérletezés, s nincs semmi kockázat abban, ha kijelentjük, áthidalhatatlan szakadék tántog napjaink értékesnek tekinthető irodalma és az olvasók között. A JAK-füzetek zárt publikációs gettója legalább nem irritálja ezt a harcos tábor. De megkésésetnek érzékelem Molnár Miklós könyvét abban az értelemben is, hogy a prózánk megújulási folyamatát jelző írók túljutottak azon a fázison, amelyet első megközelítésben rekonstruálni tudok a kötet egyes darabjaiból. Egyértelmű például a szándék a hagyományos elbeszélésmódok radikális felszámolásá-

ra, kiüresedtségük bemutatására. Legelőbb is a történetet kell agyoncsapni. Nincs ismeretlen történet, mind egyforma, újat tehát nem lehet kitalálni, csak másféle előadásmódot és variánsokat. Molnár ereje szokatlan nyelvi humorában rejlik, amellyel győzi is programja megvalósítását.

A felszámolt formákhoz természetesen másféle olvasói magatartás kell. Ezért froclizza szemtől szembe az olvasóját. Vajon tudja-e, hogy csak azt ingerelheti, aki valóban olvassa is? Aki pedig hajlandó erre, azt lehetetlen bosszantania: már felvérteződött, elsajátította az új olvasói magatartás etikettjét. Ennek a paradoxonnak az lehet az eredménye, hogy a „polgárpukkasztás” a szerző szét-durranásához vezet, a tényleges olvasó pedig udvariasan sajnálkozik a balcsenten. Szóval az újfajta észjáráshoz műveket is, ne csupán provokációt! Ahogyan – mondjuk – *Nádas Pétertől* Krasznahorkai Lászlóig teszi egy jól látható vonulat minden képviselője.

HAMVAS BÉLA: KARNEVÁL. Elkésett könyv – szoktuk mondani hasonló alkalmakkor. Ritkábban kérdezzük meg, mikor is kellett volna megjelennie. Talán közvetlenül elkészülte évében, 1951-ben? Lehetetlenségeket ne kívánjunk. Az ötvenes évek végétől azonban legalább két alkalom is kínálkozott, amikor a megjelenés beleszólhatott volna prózánk alakulásába. Ami esetleg azokban a kedvező pillanatokban revelatív lehetett volna, már mind-mind más utakon-módokon bekerült prózánk eszköztárába. Tágabb értelemben szerepfelfogásába. A reflektáltság például szinte alapkövetelmény lett. De ha akarom, azt is mondhatom, időközben érettebb olvasókká váltunk, felkészültebben vehetjük kézbe ezt az enciklopédikus igényű munkát. A vállalkozás méretei még így is, most is, tiszteletet parancsolnak. Aki nem olvasott még semmit Hamvas Bélától, elképed azon a tudásanyagon, ami a regényében felvonul. Ebben a vonatkozásban összehasonlíthatatlanul egyedülálló a magyar regények között. De mi végre a polihisztorság egy magyar regényírónak? A mai világállapot teljes körű leírásáért, amely nélkül lehetetlenség érvényeset mondani az emberről? A legújabb időkben nem tudom, akadt-e valaki, aki ennyire bízott a regényben, mint formában, annak teherbíró képességében. Abban is kevesen, hogy lehetséges a világ átfogó és egységes regénymagyarázata. Hamvas belefog, és megnyer a vállalkozásának. Elmerülünk az ezerkétszáz oldalnyi szövegben, időnként fel-fel bukkanunk levegővételnyi szünetre, napokra, part menti pihenőkre, aztán folytatjuk, hátra-hátra lapozva, időnként társat is keresnénk hozzá, röhögni (pardon) mással, oldalakon keresztül, vagy a rettenetet oldani. És megkérdeni azt is, a regényt záró prófécia, emelkedett jóvendómondás mit is akar, mikorra szól, nekünk-e már? Megbeszéljük-e mint regényt – amelyet végül is széthullónak érzünk –, vagy járunk inkább végére az ösztönzéseknek? Akárhogy is, foglalkoznunk kell vele. A megítélését későbbre is hagyhatjuk.

1985. január–július.

Egy irástudó visszatér

A jubileumok, az úgymond kerek évfordulók – akár jeles társadalmi eseményekhez, akár kimagasló személyiségekhez kötődnek – szükségképpen ünnepélyes formákkal, érzelmi gesztusokkal járnak együtt. Jelentőségüket az adja, ami a történelmi távlatból, a megidézett életműből a jelen s a jövő számára a folyamatos figyelem révén hasznosul.

Ez idő tájt egymást követi a XIX. század hetvenes-nyolcvanas éveiben született szerencsés csillagzatú „második reformnemzedék” – melyet többek között *Ady Endre*, *Károlyi Mihály*, *Szabó Ervin* vagy éppen *Kun Béla* neve fémjelez – centenáriuma. Az elmúlt esztendőben *Lukács György*re emlékezett a magyar szellemi közélet, de a nemzetközi visszhangban is méltóképpen kifejeződött munkásságának rangja, egyetemes értéke. A tudományos tanácskozások, az alkalom szülte könyvek, publikációk szakmai hozadékának elmélyült elemzése hosszú időre ad munkát, újabb inspirációt a kutatóknak, néhány általánosabb érvényű tanulság megfogalmazása azonban nem tűnik elhamarkodottnak, már csak azért sem, mert az emlékülések, kiadványok értékelései alapvetően megegyeznek a párt művelődéspolitikai munkaközössége 1983-ban megjelentett irányelveinek új hangvételű, reális ítélekezésre ösztönző szemléletével.

A nemzeti önbecsülés szándékával lehet – és kell – ma arról szólni, hogy Lukács György a Lenin

utáni korszak kiemelkedő marxista teoretikusaként egyike volt a század legnagyobb hatású gondolkodóinak, személyében a magyarság első ízben adott igazán rangos filozófust a világnak. Feltétlen figyelemre érdemes az a katartikus önfejlődési folyamat, ahogyan Lukács a későpolgári ideológia egyik meghatározó képviselőjéből annak kritikuskává ért, ahogyan a „romantikus antikapitalizmustól”, a „progresszív idealizmustól” eljutott a marxizmus–leninizmushoz, követendő példáját adva a marxi módszer élő elméletként való értelmezésének, alkotó alkalmazásának. Útja Marxhoz nem egyszerűen a nem marxistának marxistává válása volt, hanem gondolati és gyakorlati küzdelem az eszme, a forradalmi munkásmozgalom, a szocializmus ügyének továbbvitelére. „Gondolkodva cselekedni” – ez lehet mottója aktuális üzenetének. Átélté, „megélte a gondolkodást”, ami azt is jelenti, hogy nemcsak idejekorán volt képes felfogni – történelmi léptékű változásokkal teli – korának nagy kérdéseit, hanem aktív szerepet is vállalt azok megválaszolásában, megoldásában, a gondolat valósággá válásában. *„Minden filozófusnak, aki ezt a nevet nem pusztán szűken vett akadémiai értelemben, hanem valóban megérdemli – írta az Ontológiában –, arra irányul a gondolkodása, hogy döntően beleszóljon kora sorsdöntő konfliktusaiba, kidolgozza végigbarcolásának elveit és ezzel magának ennek a barcnak batározottabb irányt adjon.”*

Lukács a társadalmat totalitásában, világtörténelmi perspektívából értelmezte. A materialista lételmélet bázisán kidolgozott fogalomrendszere, a valósághoz való viszonyának kettős – kritikai és affirmatív – jellege elméleti fogódzót jelent, szemléleti alapként szolgál a jelenkor mozgástörvényeinek vizsgálatában is, értéknövelő tényező a politika számára. Nem lehet persze valamennyi konkrét helyzetre üdvözítő recepteket találni az ő mégoly gazdag hagyatékában sem, mert nem láthatott előre s egyébként sem volt mindenben igaza. Mint ahogyan nemegyszer tévedtek kategorikus bírálói is.

A centenáriumi tanulmányok jobbra egy-egy meghatározott életrészletbe menő elemzésével járulnak hozzá a lukácsi ocuvre mind árnyaltabb értelmezéséhez. E sorba illeszkedik *Zoltai Dénes* könyve is, amely Lukács 1945 utáni, ötvenes évekbeli – eddigelé kevésbé feldolgozott – munkásságával foglalkozik. Megírásához belső késztetést jelentett, hogy a szerző Lukács-tanítványnak tudhatja magát, neki köszönheti tudományos egzisztenciáját. Innen az elfogódott, emelkedett hangnem, ahogyan a már akkor is idős – hatvanéves – mesterére, a marxizmus „budapesti iskolájára” emlékezik. „*A filozófus elvi szigorát és a valóságtól való tanulás, a nyitottság paradigmáját tudta egyesíteni személyiségében, s ezt a feszültségtől sobasem mentes egységet akarta továbbörökíteni hallgatóiban, embertársaiban, valóságos és lehetséges munka- és elvtársaiban.*” E szellemi közegben „*nem az ifjú személyiség autonómiájának elsorvasztása divott, hanem az emberi személyiség tartalmas kiteljesítésének valós reménye fűtötte a báború utáni korszak napfényben sürdő és világfagyában vacogó, önmagát és az övéit, az értelmes értelmiségi lét útjelzőit kereső fiatal nemzedéket.*”

Zoltai abból a tényből indítja gondolatmenetét, hogy az 1945-ös történelmi, nemzeti sorsforduló Lukács életében is gyökeres változást hozott: hosszú emigrációs évek után ekkor tért vissza a felszabadult Magyarországra. Bár pártfunkciót nem kapott, az MKP politikai fő vonalával összhangban, mintegy „elvi propagandistaként” vett részt a veszttet háborúból lassan ocsúdó ország demokratikus önszémletének ébresztésében. Zoltai – híven a lenini, lukácsi metódushoz – nagy hangsúlyt helyez a pályaszakasz előzményeire s következményeire, a rész és egész összefüggésrendszerében, a politikai háttér tükrében érzékelteti Lukács eszmévilágának alakulását.

A hajdani népbiztos, a már ismert és elismert tudós a negyvenes évek elején – Zoltai találó terminusa szerint a „nulladik órában” – az antifasiszta küzdelem teoretikusaként arra kereste a választ, hogy miként vált Németország a reakciós ideológia központjává. Bár az 1944-ben Moszkvában publikált – paradox módon – *Sorsforduló* című esszéje elsősorban a publicista felindultságát tükrözte a hitleri koncentrációs táborok borzalmai hallatán, a fasiszta barbárság az ő számára nem csupán brutális tény, hanem az eljövendő világfejlődés válságra váró ideológiai kérdőjele is volt. Elméleti tevékenységének egyik jelentős irányát ebben az időszakban a polgári filozófia válságát, az irracionizmus természetét leíró törekvések, *Az ész trónfosztását* előkészítő munkálatok képezték. Még Moszkvából köszöntötte a hetvenéves *Thomas Mannt*, akiben a citoyen németiség művészi önkeresésének példáját látta. Később – mutat rá Zoltai – ez az írása is felkerült a polgári örökség eszményítését és abszolutizálását bizonyítani akaró vádpontok listájára.

A hazahívott, a hazatért Lukács – ahogyan várták is tőle – tevékenyen segítette a párt befolyását kiterjeszteni a magyar intelligencia legjobbjaira. A nemzetközi konferenciákon – Genfben, Milánóban, Wrocławban – az európai racionalitás megújítása jegyében szorgalmazta az értelmiség összefogását. Joggal félt attól, hogy a közszereplés hátráltatja közvetlen tudományos ambícióit, de – mint Zoltai kitünő érzékkel mutat rá – az adott propagandisztikus „feladat” nála csaknem mindig tágabb elméleti összefüggésrendszerbe ágyazódott. A bizonyító erejű példák sorában a *demokrácia és a kultúra* viszonyát, az *irodalom és a demokrácia* kapcsolatait felvázoló eszmefuttatások említhetők. Ezekben a magyar kommunista mozgalom legjobb népfrontos tradícióinak szellemében szólt a fasismus elleni harcban újjászületett népi demokrácia kulturális alapfeladatairól, de gondolatait minduntalan átszöttek filozofikus elemek is. Ilyen többlet mindenekelőtt a modern munkamegosztáson alapuló specializálódásnak sokoldalú, történetileg megalapozott kritikája; a polgári társadalomra jellemző emberkép marxi igényű elemzése, vagy a realista ábrázolásmód, a humanista emberkép – hamarosan oly sokat vitatott – felfogása. Zoltai különösen nagy figyelmet fordít Lukács pártköltészetéről, *József Attiláról* vallott – elvileg szintén végiggondolt – nézeteire, melyek több lényeges ponton – például a pártköltő partizánszerepének értelmezésében, a Leninhez, illetve a szovjet kultúrához való viszonyban – különböztek a hivatalos állásponttól. Nem véletlen, hogy ez a kérdéskör lett a gyűjtőpontja a Lukács elleni támadásoknak, melyek politikai terhe alatt – a Rajk-per árnyékában – kénytelen volt önkritikát gyakorolni s időlegesen távol maradni a politikai élettől. (Az 1949–50-es híres-hírhedt polémia do-

kumentumairól lásd *A Lukács-vita* című, ugyancsak centenáriumra kötött.)

Miután az ideológiai horizont beszűkült, a Lukács által képviselt új filozófiai kultúra programja megkérdőjeleződött, érdeklődése ismét az esztétika irányába fordult. 1953-ban hozzáfogott régi terve megvalósításához, amely első változatban négy év múltán *A különösség mint esztétikai kategória* címmel látott napvilágot magyar fordításban. Zoltai érdemei szerint méltatja e művet, amely a szakirodalomban háttérbe szorult a hatvanas évek eleji „nagy” Esztétikához képest. Bemutatja, hogy az előtanulmány szintjén – a különösség mint „szervező központ” kategoriális levezetésében – is érvényesül Lukács törekvése: a marxista esztétika filozófiai megalapozása, a dialektikus és történelmi materialista módszer összekapcsolása az esztétikai kérdések megoldásában. Érzékelteti, hogy *A különösség...*-ben összegeződnek Lukács korábbi kutatásai, megelőlegeződnek *Az esztétikum sajátossága* főbb gondolatai.

Tekintve hogy *A különösség...* minden szálával a marxi-lenini tradícióhoz – a társadalmi közvetítéscsk tudatosításához – kapcsolódott és eleve szembekerült a *Sztálin* nyomán eluralkodott elméleti dogmatizmussal, nem csoda, hogy heves ideológiai viharokat kavart. Az újra fellángolt vitában Lukács revizionistának minősült, műve pedig némelyek szemében azt szemléltette, hogy hová vezet a szocializmus általános törvényszerűségeinek „tagadása”. Írásai több éven át nem jelenhettek meg, párttagságának rendezésére is csak egy évtized múltán, 1967-ben került sor. Bár az ellenforradalom felszámolása idején valóban követett el politikai hibákat, a méltánytalan bírálatok nem könnyítették meg őszinte szembenézését tévedésével, késleltet-

ték visszatalálását – ahogyan ő nevezte, „a marxizmus saját hazájába”, a munkásmozgalomba. Pedig mint egy 1969-től datált – *A szocializmus mint radikális, kritikai reformok kora* című, Zoltai által is idézett – autobiografikus jegyzetében is megfogalmazta, elvhűségét nem adta fel: „Minden változatom, fejlődésem eltenére ma is éppoly meggyőződéses kommunista vagyok, mint 1918-ban, amikor beléptem a pártba. A sztálini módszerek elutasításának világos volta, amit lassanként kidolgoztam és az utóbbi évtizedekben írásaimban egyértelműen kifejezésre juttattam, sohasem tűzte ki célul a szocializmustól való elfordulást... ma is a szabad, radikális reformok ideológusa vagyok, nem pedig az absztrakt és véleményem szerint gyakran reakciós »elvi« ellenzékiiségé. Hogy aztán hány évre vagy évtizedre van szükség ehhez az elvi-gyakorlati reformmunkához, hány akadályt kell még legyőzni, ez világtörténelmi szempontból messzemenő következményekkel járhat, a központi kérdés vonatkozásában azonban végső soron objektíven nem döntő.”

E sorok is igazolják, hogy Lukács nemcsak visszanezett a társadalom és

a tudomány történetében, hanem az utókornak is volt direkt mondandója. Ahhoz, hogy érdemben hasson, egységben kell látni és láttatni nagyívű szellemi örökségét. Meggyőződésünk, hogy Zoltai Dénes – esszéisztikusan formált, de szigorú logikai rend szerint építkező, gazdagon adott – köteté méltó hozzájárulás, fontos adalék a lukácsi pályakép korrekt értelmezéséhez.

„Egy írástudó visszatér” – írta Zoltai könyve élére. Több jelentésű cím, már eredeti értelmében is. Utal Lukács 1944-ben Moszkvában megjelentetett – *Írástudók felelőségeként* jegyzett – kötetére, amely a magyar írók, költők Ady vezérelte szövetsége, demokratikus küldetése mellett tett hitet. Jelzi egy filozófus, egy esztéta, egy magyar kommunista hazatértét Budapestre, szülővárosába. Érzékeltetni kívánja a szocializmus előrevívő útján felmerülő szükségletet a marxizmus autentikus forrásai iránt. S végül akarva-akaratlanul szimbolizálja – amit Zoltai is szolgál – Lukács György jelenlétét a mai magyar szellemiségben. (Kossuth)

CSONGRÁDY BÉLA

A Lukács-vita

Ezzel a címmel adták ki a Lukács György könyve körül 1949-ben kirobant „irodalmi vita” dokumentumainak válogatását. Újraolvasva, valódi drámai helyzetről, egy kor szellemi atmoszférájából kapunk ízelítőt. Abban a vészterhes időszakban szinte lehetetlen volt eldönteni, hogy melyik provokációból lesz „vita” és melyikből „per”. (Gondoljuk végig a

következő változatot: „Rajk-vita”, „Lukács-per”...)

S kiktől függött mindez? A belpolitikai élet és az erőszakosan beszűkített társadalmi nyilvánosság kérelhetetlen manipulátoraitól. E szűk pártvezetőség totális támadást indított mindazokkal szemben, akik a szocialista átalakulás sztálini torzulásait értetlenül, netán ellenérzéssel fo-

gadták, hiszen „*aki nincs egy véleményen, mint nyílt, vagy álcázott ellenség jelenik meg: nem arról van szó, hogy megcáfolják, diffamálni kell, morálisan, vagy ténybelileg ártalmatlanná tenni*” – írja jóval később e kudarcos taktikáról Lukács. Noha Lukács György szerepe és működése ebben az időszakban megfellebbezhetetlennek tűnik. A Tanácsköztársaság népbiztosa, a moszkvai emigráció tudósa és elméleti szakembere, a kommunista vezetők legműveltebb személyisége, a koalíciós időszak harcos kultúrpolitikusja egyértelmű tekintélynek örvend az országban; az 1945–47 között írt tanulmányainak összegyűjtött kötetét (Irodalom és demokrácia, 1947) pedig a „türelmes marxizmus bibliájaként” olvasták a más világnézetű és pártállású érdeklődők is. E könyv kritikájának ürügyén robbant Rudas László vádirata, mely egyként felborzolta a színpadok mögé nem látó hazai és külföldi irodalmi közvéleményt.

Nézzük meg, összefoglalva, mivel vádolja Rudas – a központi vezetést álláspontját képviselve – Lukácsot ebben a „kritikában”, mely a jelen könyv nyitó dokumentuma is. Először is demokrácia és irodalom összefüggésének ürügyén Rudas nem késik figyelmeztetni az olvasókat, hogy a szocializmusba való átmenet, úgymond, hagyományosan demokratikus útja nem járható. A fő kérdés nem a „párt szerepe” a koalícióban, nem a hosszú ideig tartó lassú kibontakozás a feltételek kialakulásával párhuzamosan, hanem a proletárforradalom fő tartalma: a proletariátus diktatúrája. E koncepció 1947-től lett meghatározó a párt legfelsőbb vezetése számára, miután az év őszén Farkas Mibály és Révai József hazatért a Tájékoztató Iroda varsói alakuló üléséről, ahol Sztálin diktatúrafelfogása, mint az egypártrendszerű hatalomgyakorlásért folytatott harc lényege

kapott létjogosultságot valamennyi szövetes országban. A „sztálini formula” Rudas kritikájában fő témaként jelentkezik, mintegy a Lukács személyében és munkásságában szimbolizálódó *demokratikus alternatívát* elsőprő érvként. A másik vádpont *Lenin* történelmi szerepének megítélésével kapcsolatos. Erre a támadásra Lukácsnak egy a húszas években, rögtön Lenin halála után írt könyve adott alkalmat. A koncepció viták módszertana: a tények önkényes csoportosítása, az idézetek „szabad” értelmezése, az alaptalan gyanúsítások özöne stb., e vádpont kidolgozásakor a legmegfigyelhetőbb. Az igazi veszélyt az jelenti, amint Rudas „csúsztat”, és a kulturális fejlődés egyenlőtlenségének tételén háborogva köntörfalazás nélkül fölteszi a kérdést Lukácsnak: „... *nyilatkozék világosan és határozottan, érvényes-e az »egyenlőtlen fejlődés« a szovjet irodalomra is vagy nem? Más szóval nyilatkozzék, a szovjet társadalom is olyan magasabb fokon álló társadalom-e, melynek irodalma nem magasabb, mint az alacsonyabb rendű társadalomé, vagyis a kapitalizmusé?*” E nyíltan szovjetellenességet tartalmazó vádat Lukácsnak egy végtelenül találó hasonlata „provokálta”, melyet kifejező szellemessége és nem halványuló aktualitása miatt is érdemes újlag felidézni: „... *ha egy mai író pár brosúra felületes elolvasása után megtanulta felületesen kezelni a marxizmust, az még távolról sem jelenti, hogy műveinek eszmei tartalma Shakespeare, Molière, vagy Goethe fölé emelkedett volna. A marxizmus-leninizmus csakugyan a Himalája a világnézetek között. De a rajta ugráló nyulacska azért nem nagyobb állat, mint a síkság elefántja*”. Talán fölösleges hangsúlyozni, hogy a korabeli vádlók „bűnlajstromán” ez a hasonlat mennyire negatív előjellel

szerepelt, a felsorolt vádak és az elítélt szemléletmód tömör kifejezését.

A drámai helyzet tehát a Rudas-tanulmány megjelenése után tipikusan mondható, s e jól szerkesztett dokumentumgyűjteményben remekül nyomon követhető. A helyszín: Budapest; időpont: 1949; lényege a *Rosa Luxemburg* által „másképp gondolkodóknak” nevezett kommunisták gondolati-etikai kerékretörése köré csoportosítható. Két dramaturgiai csomópontot kell kiemelni a cselekmény szövetéből. Lukács első „önkritikáját”, melyben még egyáltalán nem fogadja el a Rudas-vádat, pusztán korábbi nézeteinek higgadt végiggondolására hajlandó. Mindenesetre a *Rákosihoz* írt leveleikben *Gerő* és *Horváth Márton* egyaránt elégtelennek ítélik Lukács önbírálatát, amint ezt a vitával kapcsolatos levelezésből megtudhatjuk. Mintegy intermezzóként következik a fellelkesített „ifjak” ortodox kórusa. A névsor mellőzésével csupán annyit jegyzünk meg ezekről a politikai indulatoktól terhes hozzászólásokról, hogy a következő évtizedekben szinte valamennyien visszavonták itt leírt álláspontjukat, miként erre a szerkesztő jóvoltából korrekt példát láthatunk *Pándi Pál* esetében. Lukács második „önbírálata” a befejezést sűrítő csomópont, mely *Következtetések az irodalmi vitából* címmel jelent meg, s ezúttal is érdemes figyelmesen elolvasni. E cselekményváz drámaiságát Lukács gondolati behódolása” jelenti, annak folyamatnak a meg-rázó gazdagsága, melynek során a *stratégiai célok megvalósítása* érdekében az egyén, a gondolkodó, a tudá-

tos cselekvésre vágyó értelmiségi megalkuszik a taktikai frontokon a hatalom kizárólagosságára törekvő és csak arra koncentráló politikai akarrattal. Ha ezt a társadalomtörténetileg tipikusnak mondható, és az európai civilizációra oly sokszor jellemző helyzetet tömören akarom leírni, úgy e magatartást „Galilei-attitűdnek” nevezhetem. E viselkedésmód kinosan keserves, etikailag soha nem heroikusán fénylő, nem szoboravatásra, plakátcsillogásra predestináló létjogosultságát Lukács – saját életművét illetően – a hatvanas években kiteljesedő alkotóperiódusa igazolta, ahogy ezt a kötet bevezető tanulmányában *Zoltai Dénes* összefoglalja: „... Még megadatott neki, hogy megírja rendszeres *Esztétikájának* első részét, *Az esztétikum sajátosságát, és Etikája prolegomenonjának tekintett nagyszabású adalékait a Társadalmi lét ontológiájához. Az 1949/50-es per igazi tudományos védőbeszédét ezekből kell kiolvasnunk.*” Szerencsére ismét van mód a per legfontosabb dokumentumainak átolvasására, *Ambrus János* alapos szerkesztői munkájának jóvoltából és kötetzáró tanulmányának segítségével. Irodalmi életünk fontos eseménye, hogy a „vita” anyagának 1983-ban napvilágot látott kétkötetes, zártkörű terjesztésű kiadványa után (MTA, ELTE) végre a széles nyilvánosság is megismerkedhet ezek legjavával. Dicsérjük a kiadó vállalkozókedvét is, bár biztos lehetett abban, hogy e kötet nem fogja terhelni a jövőben raktári készleteit. Mert fontos könyvről van szó, melynek eligazító jelentőségére kell felhívni a figyelmet. (Múzsák)

NÉMETH JÁNOS ISTVÁN

Utópiák és kínok kertje

...Az asztalon heverő három könyvvel – *Tornai József Vadmeggy*, *Erich Fromm A szeretet művészete* és a *Szerelemről – komolyan* című tanulmánygyűjtemény – valamilyen módon mindannyian rokonszenveztek. Mégis – és ennek a *Lány* örült a legjobban, noha feltétebb meglepődött a dolgon – jegyzeteiket otthon hagyták. Ez a gesztus tette egyáltalán lehetővé – legalábbis a *Filozófus* később így gondolta –, hogy *beszélgetés* jöjjön létre arról, amiről „hallgatni kellene”, hiszen *mindenki* beszél róla. A rögzített – magnóra vett – „anyag” meghallgatása után a *Költő* a szalag elégetése mellett érvelt, a *Filozófus* azt javasolta, hogy az eredeti elképzelésnek megfelelően (!) gépeljék le a beszélgetést, a *Lány* hallgatott. A *Tanár* csendesen megszólalt: – Minden az Anya méhében kezdődik, rendeződik és alakul ki. A felelősség a nőé, a férfi csupán...

Így született meg az alábbi „szöveg” – ahogyan a későbbiekben *F* a beszélgetést nevezte – melynek a következő címeket adták: *K.*: Unio mystica; *F.*: Utópiák és kínok kertje; *T.*: A Teremtés völgye; a *Lány* nem adott címet, ezt nem vállalta. A „szöveg” fölé végül is *F* javaslata került, ahogyan a *Lány* fogalmazott: praktikus okokból. Csak mikor már mindannyian elutaztak és *T.* „rendet” rakott a kertben, találta meg az egyik összetépett papírfecni a *Lány* odafirkált címét: *A csend.* (Legalábbis *T.* címnek ér-

telmezte e szót, annál inkább, mert végig érezte az együtt töltött nap alatt – a *Lány* éjszaka megszerkesztette és legépelte a szöveget – a *Lány* csendjét) És *T.* biggyesztette hozzá a szöveghez a mottót is, melyet *K.* egyik kötetében olvasott:

„magadra itéllek”

Szabad-e úgy *beszélgetni*, hogy a beszéd tárgyát képező fogalmak jelentése és használata *privát* – a kiemeléseket *nem* a *Lány* tette, hanem *F.*, hogy „érthetőbbé válják” a szöveg, noha *K.* és *T.* tiltakozott ez ellen, de hát a *megjelentetés F.* dolga... a *Lány* csak mosolygott és nem szólt – hiszen nem adott az a nyelvi közösség, amely biztosítaná e szavak és fogalmak jelentésének holdudvarát.

A *Fiú* így szól a *Lány*hoz: szeretlek. Ketten vannak csak a térben és időben. A *Lány* elfordul, talán sírni kezd, elindul *vissza* az emberek közé. A *Fiú* remeg, és pontosan *érti* a történeteket; halott az Isten. A *Lány* az emberi idő és tér határában megáll, lába földbe gyökerezik. A csendben maga elé mered és *imádkozik*: szeretlek. Soha többet nem látták egymást.

Isten definiálhatatlan és tudhatatlan, létére csak *fogadni* lehet. Akinek nem értik szavát, aki magára marad *érzéseiben*; úgy *érzi*: Isten halott. Ám a *Lány* a falu határában megállt: imádkozott, s noha a *fiú* már nem hallhatta szavát, a *Lány* válaszolt, megjelent neki az ő Istene és ő nem ment vissza soha többé az emberek közé. Úgy halt

meg, hogy szeretett és őt is viszont-szerették. A csend: a magány közössége, korunk mély és tragikus *paradoxona*, melyben értetté válik a szeretet, noha kimondásának pillanatában már egyedül vagyunk és soha nem tudhatjuk, hogy hallják e szavunk: Isten létére csak fogadni lehet.

(A társaság tagjai úgy döntöttek, hogy a beszélgetés alapjául szolgáló három könyvből egyikük sem fog idézni, egyetértésük vagy kritikájuk a saját szövegből kell, hogy kiderüljön. *F.* utólagos megjegyzése.)

Skizofrén világban élünk. Megkettőzött rendszerben szerveződik életünk az intézményszerített lét és az emberi lét antinómiájában. Kérdés, hogy mit tudunk erről a *skizofrén* állapotról mondani. Az intézményszerített rendszer felkínálta az „ember” fel-számolásának verejtékes, bár kétségkívül gyümölcsöző – mert hasznos – lehetőségét. Az „intézményszerített létezés” legalábbis lehetősége az európai kultúrának, más szóval a kultúra civilizációjává zülleszhető. A létezés technikai mintái adóttak a bölcsőtől a koporsóig. Ennek az elgondolásnak az útjában „mindössze” az európai kultúra legfontosabb értéke a *szabadság* áll. Az egyszer már érték-ként tételezett szabadságot nem lehet visszavenni egy kultúrától, legfeljebb megnyirbálni vagy csonkítani. A szabadság élete és az élet szabadságának kisajátítása-helyettesítése az a nagy „kettősség”, melyben a modern kor embere benne-találja magát. Kovács András *Labirintus* című filmjében a film-gyárban vágóként dolgozó lány azt mondja: „Azt legalább én döntöm el, hogy kivel feküdjek le.” A megalázottak és megszomorítottak tömegei a *szabadság kis köreinek* fenntartásából nem engedhetnek,

mert ezzel emberi mivoltukat szüntetnék meg. „távolodóban / hirdetem hűségesen: / csillagot, fénye”. (*K.* versének címe: *A szabadság*). Az intézményszerített kisajátítás világműszakában a szeretet a megtartott és megőrzött szabadság. *Isterbizonyíték*. A szeretet magányában *részvétellel* fordulunk az embe-
rek és a „világ” felé, *szolidárisak* és *toleránsak* vagyunk. Ebben a *magányos csendben* épül fel a világ nem-fogalmi kritikája, amely mintegy „antropológiailag” hozza létre – őrizi meg a skizofréniát. A szeretet nem válik ki az életből, ellenkezőleg, konstituálja azt. A szeretetben épül fel a *demokratikus érzék*, melynek révén a szabadság kis körei folytonosan szélesednek vagy pedig visszaszorításuk esetén a szeretet vállalásában mentik meg a döntés és választás emberi méltóságát.

(Amikor eddig jutott az olvasásban *T.* elmosolyodott. A Lány eddig *F.* szavait foglalta össze – a Fiúról és a Lányról szóló rész kivételével –, ám már itt érezte milyen igaza volt, mikor a Lányra bízták a „szerkesztést...)

Ha a szeretet a skizofrén létezés „emberi” oldalának megtartója és ezért *létformája van*, a szerelem ezzel szemben *transzcendálja ezt* a világot, nem világban-benne-lét. A szeretet a közösségi magány létformája, a szerelem a *magányos közösség pillanata*. A szeretet emberi időn és téren belül áll, a szerelemnek nincs ideje és tere. A szeretet antinomikus viszonyban van az intézményszerített világgal, a szerelem *nem tud* a világban-benne-létről. A szerelem nem konstituálja a világot, nem tágitja-menti a szabadság kis köreit: a szerelem; „szabadság” (*K.* verse). Nincs létformája. Az európai civilizáció erről nem vehetett tudomást: intéz-

ményesíteni kívánta a szerelmet is. Életformát, helyet kínált számára a világban. Csakhogy a szerelem *világonkívüli*. „Megszelídítése”, intézményesítése, vagyis betagolása a skizofrén világba – megszüntetése. A szerelemnek éppen ezért nincs erkölcsé, nincsenek normái, hagyományai. Amikor ezekben a kategóriákban gondoljuk végig a szerelmet, vagyis amikor társadalmiasítjuk, már meg is szüntettük. A szerelem kívül áll az életen. A modern társadalom „jogos” önvédelme, hogy el akarja pusztítani. A szerelem minden formájában ugyanis *semmissé teszi a létezőt*. . .

(Ezen a ponton a beszélgetés megszakadt. Mindannyian érezték – és a Lány kivételével el is mondták –, hogy a szerelem olyan „üres” ebben az elvontságban, hogy *így* nem tudnak róla beszélni sem. De, hogyan „határozható meg” jobban a szerelem, ha egyszer minden meghatározást mint önellentmondást kizárunk. A Lány jól tudta a választ... *T*-re nézett és mint mindenkor a beszélgetés folyamán csendesen mosolygott.)

Minden ami kívül áll a világon magyarázhatatlan és megváltoztathatatlan – kezdte *T*. A szerelemnek nincs filozófiája, pszichológiája, vagy szociológiája. Ezek hasznos dolgok – mint társadalomfenntartó *ideológiák*. A szerelemnek csak „teológiája” van abban a nagyon speciális értelemben, ahogyan Istenről kijelentéseket tehetünk. A szerelem az egyetlen ember-isteni viszony, és mint ilyen magába zárt, fel *nem* nyitható. *F*. nyelven *transzcendentális tapasztalatnak* nevezném – bár semmi közöm ehhez a nyelvhez. *K*. ezt írta: „mert aki Téged megtalált, életet talált”. A szerelem élet – a létezés ellenében. Ez az *élet* azonban megfoghatatlan, mert a léte-

zés nyelve nem tud erről. Példát mondok. Lehet-e az emberfia két (vagy több) emberbe „szerelmes”? – ez a kérdés akárhányszor felmerül. A kérdés maga már tükrözi, hogy nem tudunk a szerelemre rákérdezni, hiszen egy történelmi hagyomány etikai antropológia stb. jellegű kérdés felvetését ismétli csak. A kérdés értelmetlen. Az ugyanis, hogy ki, mikor *érzi* azt, hogy ő szerelmes, semmiféle külső – tehát létező-norma vagy kritérium alapján nem dönthető el. A szerelem érzésének egyetlen „megállapítója” lehet – és ez csak az a személy, aki *így* érez. A szerelem kívül áll a létezésen, „talált élet”, ahogyan *K*. írta, tehát semmiféle létszféra felől nem fogható be. (Más kérdés, hogy az uralkodó normák, szokások, hogyan hatnak vissza az egyénre, ez nem tartozik ide.) A szerelemnek nincs „fogalma”, „szubsztanciája”, éppen ezért a világnak nincsen dolga a szerelemmel. Neki csak a már megszüntett, tehát létezővé változtatott gyakorlathoz van köze, ennek viszont nincs az előbbihez. A világban-benne-lét skizofrén. Szeretet és intézmény antinómiája. Az ember világba vetettsége – mint *F*. Heidegger nyomán helyesen mondta – realitás. Ám ez a létezés technológiája, a szabadság megőrzése szeretetben egyfelől, az intézményi felfalásás másfelől. A létezés csakis hamis kérdéseket – például etikai, jogi stb. – tehet föl. (A társadalomlétezés eme technológiai szintjére persze később visszatérhetünk.)

Amit a következőkben a szerelem teológiájáról mondok, annak tudatában mondom, hogy minden ember teológus és annyi teológiája van a szerelemnek ahányan csak – létezőnk. (Feloldható-e nyelvünk által a határtalan magány közös-

sége? kérdezte ekkor K., ám a Lány ekkor ránézett és szeméből a végtelen csönd melegsége áradt.)

A szerelem az ember istenléte. A megnyilatkozás. Az evidencia. A unió. Az egyeolvadás. Minden ember teológiája ott kezdődik, amikor a létezés felől nézve még bizonyítania kellene, ám az egyén oldaláról már a levezethetetlen *evidencia* élménye van jelen. A világ az állapot „igazolását” kívánna, hiszen a létezés kategóriái felől közelít. Az eredmény: a kitaszítottság a *társadalmonkivüliség*. A szerelem élménye *misztikus*, vagyis *közölbetetlen*. (Néma teológia mondta F.) Ha kommunikálhatatlan a szerelem élménye, ha tehát világonkivüli és összemérhetetlen – *miről* tud akkor a világ? A szerelem állapotáról. Rálát az extázisra, csak annak „tartalmáról” nem tud semmit. *Ezért* megítéli. „Mivel a teológia tárgya reflektált és tételes módon csak az azt kinyilatkoztató igében lehet benne, ezért magának a teológiának belső mozanata a történelmség, vagyis a reflexió a kijelentés történetére, tehát a saját történetre.” Az idézet Rahnertől származik és természetesen F. akarta ezzel „helyes” mederben tartani a beszélgetést. Ám ismét a Lány mosolya és csendje...

Az alábbi történet F.-től származik, közvetlenül az „idézet” után hangzott el. L. a filozófus beleszeretett S.-bc. Szava és gesztusa nem volt, csak egy csók Firenzében és a beszéd. Levelek jöttek és mentek és a lány életté akarta formálni a

szerelmet. L. hideg ember volt. Tudta, hogy a szerelemnek nincs életformája és féltette Művét. L. nem *ismerte* a szeretetet és *ezért* nem tudott kompromisszumot kötni: nem tudta megszüntetni a szerelmet az életért. S. öngyilkos lett. Ezzel beteljesítette a szerelmet, noha S. *élni* akart.

K.: Az emberben élő transzcendens vágy úgy köti össze a létezést az étellel, hogy egyben el is választja őket. Az orgazmus a beteljesedett transzcendencia, a szerelem és a létezés együttes megvalósítója-megszüntetője. A teológia pil'anata lét és élet különbözőségének felfüggesztése. A férfi a továbbiakban az alkotásban, a nő a gyermekben vágyja meg a maga transzcendensét. A találkozás: az orgazmus. (A Lányról tudnunk kell, hogy a társaság minden tagjával lefeküdt már. Az évek során ez a furcsa szerelmi gomolygás barátságot teremtett a férfiak között, ám a lány mosolya és csendje kívül rekedt a beszélgetéseken.)

A megalázottak és megszorítottak transzcendenciája: a szabadság. Megtiporható és megnyomorítható, de *el nem vehető*. A létezés tere és ideje: a világban-ben ne-lét felfalja a szerelmet... Ezt már T. mondotta, de a Lány mosolyára elakadt szava. A kinszenvedések és gyönyörök birodalmának felfejtése még folytatódott – a Lány hosszú oldalakat szerkesztett még – ám F. itt elvágta a közlendő szöveget: „magadra ítélek”.

És mégis élni kell...

A salgótarjáni Nógrádi Sándor Múzeumban 1985. május 31-én nyílt Szabó Gyula fametszeteinek kiállítása. Ennek kapcsán felmerül, vajon ismerik-e őt Magyarországon, s ha igen, mennyire.

A szlovákiai magyar képzőművészet képviselője, Szabó Gyula 1907. június 8-án született Budapesten, ahol akkoriban apja dolgozott. Még egész kicsi gyerekek voltak azonban, amikor szülei Losoncra költöztek, így Szabó Gyula mindig Losoncot tekintette saját városának, hiszen már itt ébredt léte tudatára, itt nevelkedett, s gyermekkorában minden szép – és rossz – emléke is idefűzte. S ez a gyermekkor nem volt egyértelműen derűs. Édesapja, *id. Szabó József* aktívan részt vett a munkásmozgalomban, s a Tanácsköztársaság alatt Losoncon a forradalmi direktórium elnöke volt. Tekintélyének köszönhető, hogy a városban viszonylagos nyugalom volt, nem történtek visszaélések a néphatalommal. Így – bár az egész család meghurcoltatása és rövid, ám rossz emléké magyarszági kitelepítése után – újra letelepedhetett Losoncon, csak épp az első Csehszlovák Köztársaságban nem kapott állampolgárságot. Ez természetesen nehezítette a gyerekek iskoláztatását is, így a nyolcadik osztály után beállt apjához, festő-mázoló mesterséget tanulni. Jó rajzkészsége már ekkor megmutatkozott, s apja hamarosan rábízta az igényesebb címfestő munkákat. A fiú pedig, tudását kibővíteni, *Gyurkovits Ferenc* – Münchent megjárta festőművész – „szabadiskolájába” járo-

gatott, ahol, saját elbeszélése szerint az idős mester műtermének falain függő képekből tanult a legtöbbet. Esténként otthon tanult, érettségire készült, hogy főiskolai szinten folytathassa tanulmányait. De a megfeszített munka, tanulás és festés, a háromszoros élet felőrölte érzékeny idegeit, s 1935-ben idegösszeroppanás kényszerítette pihenésre. Sajnos, egy elkeseredési rohamában minden kéznél lévő festményét elégette. De 1936-ban már újra fest. 1937-ben rendezte első pozsonyi kiállítását, a Kunstverein kiállítóhelyiségében, s még ugyanebben az évben – sikeres érettségi után – a kiállítással nyert ösztöndíjból Párizsba utazik.

Türelmetlen természete, s a küszöbönálló politikai események azonban hamarosan hazatérésre készítik. 1938-ban már Losoncon éri a város Magyarországhoz csatolása. Ezután többször próbál feljutni a Budapesti Képzőművészeti Akadémiára, ahonnan azonban mind *Rudnay Gyula* igazgatótól, mind *Aba-Novák Vilmostól* udvariasan elutasító választ kap. Marad hát az önképzés, a párizsi képtárakban és a Julien Akadémián nyert tapasztalatok átszűrése saját festészetébe. Közben tornyosulnak a háború viharfelhői, s ez Szabó festészetében, témaválasztásában tükröződik. A meghitt tájképeket fantasztikus látomások váltják fel. Egyre több társadalmi-filozófiai töltésű képe születik, fantasztikus jelképekkel teszi képeit mind kifejezőbbé, míg festési technikája fokozatosan tökéletesedik. 1942-ben a nyomor munkavál-

lalásra kényszeríti: az ipolysági Mesejátékgárban tervez szellemes fajtékokat 1944-ig. A német megszállás azonban véget vet a gyár működésének. Szabót hazatérése után tartalékos tiszti tanfolyamra sorozzák és Debrecenbe küldik. Itt éri élete egyik legmegrázóbb eseménye: egy légitámadás után kilenc és fél órát tölt harmadmagával egy háromemeletes ház romjai alatt, s csak a véletlenül múlik, hogy rájuk találnak. Szabó idegrendszere újra megroppan: hazakerül, a katonaságtól elbocsátják, s idegbénulással, mint fekvő beteg éli át Losonc felszabadulását 1945 januárjában.

A következő évek újra problémákat hoznak. Míg az első köztársaság idején és 1938-tól 1944-ig a család munkásmozgalmi hagyományai akadályozták őt az érvényesülésben, 1945 után a magyar nemzetiséghez tartozás, tekintet nélkül haladó társadalmi elkötelezettségére. A szlovákiai művészkollégák azonban ekkor már ismerték Szabó Gyulát, s 1947-ben soraikba hívták. Ekkor kezdődött szép barátsága *Milos Alexander Bazovsky*val, a modern szlovák festészet egyik legnagyobb egyéniségével. S ennek köszönhető, hogy 1949-ben már önálló kiállítását rendezi Pozsonyban. Ettől kezdve pályája – ha lassan is – felfelé ível. Az ötvenes években már mint a szlovák képzőművészek szövetségének rendes tagja, megrendeléseket kap, s részt vesz a szövetség kollektív kiállításain. Fordulópont az 1957-ben Pozsonyban rendezett kiállítása, amelyik átütő sikert hozott. Közben falmetszeteivel sorozatosan nyeri el országos pályázatok és művészeti versenyek első díjait, s különböző kiállításokat.

1967-ben, 60. születésnapja alkalmából érdemes művészé nevezik ki. 1971-ben a Magyar Nemzeti Galéria meghívására Budapesten állít

ki nagy sikerrel. Váratlan, súlyos betegség vet véget életének 1972-ben, egy prágai kórházban.

Szabó Gyula festőnek indult. Fiatalkori festészeté eleinte tobzódik a színekben. Ahogy azonban egyre világosabban látta a társadalmi problémákat, színskálája is fokozatosan redukálódott, szinte már csak a barna árnyalataira. Ez a harmincas évek első felére jellemző, míg a párizsi utat követő időszakban palettája újra kivilágosodott, immár tudatosan az expresszionizmusra emlékeztető színekkel. Képein sok a sárga, ragyog a napsütés. Ez a hullámvás a későbbiekben is folytatódik. A háborús évek sötét, vészterhes jelképekkel teli képeit 1946-tól egy „kék korszak” váltja fel. Az ötvenes években eleinte barna, „akadémikus” képeket festett, melyeket fokozatosan váltott fel a „zöld”, többnyire erdei, természeti motívumokat tükröző korszak, 1958-tól már egészen légies színekkel dolgozott. Ezután következtek a hatvanas évek igen színes képei, amikor már nincs egy domináns szín, hanem tiszta, szinte keveretlen színű felületeket komponált képpé. Ugyanakkor úgy érezvén, hogy nincs elég ideje minden mondanivalójának kivetítéséhez, az olajfestést elhagyva új technikát dolgoz ki: a viasztemperát. Ez enkausztikához hasonló eljárás, de a kötőanyag nem olvasztott viasz, hanem olvasztást nem igénylő, terpentinnel oldható zsiradék. E színgazdag korszakon belül ugyan még más csoportokat is felfedezhetünk, például a „fehér képeket”, személyes mondanivalójú, illetve filozofikus tartalmú alkotásokat, de bizonyos szerkesztettség közös bennük. S ekkor kezdett a festménybe fémfelületeket applikálni, részben mint önálló fényforrást, részben – s ebből kifolyólag –, mint a lényeges motívum kihangsúlyozását (kezek, szemek, hal, kör és négyzet stb.).

A színke ilyen váltakozása is azt bizonyítja, amit életrajzírója, *Kubicáné Kucsera Klára* megállapított: hogy festészete napló jellegű, az adott hangulat, az aktuális élmények tükrözője.

A 38 éves, érett gondolkodású művész, átvészelve a háború megrázkódtatásait, 1945-ben először talán csak anyaghiány miatt nyúlt vésőhöz. A korábban elvett készített ex libriseket nem számítva, első fametszetsorozata az *Ecce Homo* 1945-ben készült. Az eleinte önálló lapoknak induló munka fokozatosan állt össze sorozattá. Bár az egyes lapok mérete különböző, témája egységbe fogja ezt a huszonegy lapot: az ember küzdelme a betevő falatért, a pusztá életért. Mottója: „Jöhetnek bármily elvek, bármily érák, ezek maradnak az örök problémák”. Szabó Gyula az *Ecce Homo*-ban csodálatos érzékkel tapintott rá a grafikai munka lényegére. A fekete-fehér felületek kifejező értékének maximális kihasználására a tenyérszerű lapokon, az alacsony horizont fölött gigászi monumentalitással ható figurák szuggesztív hatására. Nem vonhatjuk ki magunkat a *Krumpliszedő asszony*, a *Földnyúzás* parasztja és lova, a *Rőzsebordók* erőködésének hatása alól. Rezonál bennünk ez a szenvedés, egész tragikumát átéljük. S egyben Szabó központi problémáját is érteni kezdjük: bemutatni az embert, a szenvedve is küzdőt, az alkotót és teremtőt, minden nehézség ellenére. Felmutatni: íme az ember, akit behajtottak egy háborúba, de új Ádám, Éva születik, akik majd továbbviszik az emberség eszméjét.

Szabó grafikai munkásságában az *Ecce Homo* után hosszabb szünet következett. Csak 1952-ben nyúlt újra vésőhöz, ekkor született a *Dolgozó nép* című sorozat, mely azonban nem éri el az *Ecce Homo* invenciózus színvonalát. 1954-ben tér vissza a té-

mához, amikor *Föld népe* címmel bemutatja a földműves egész napját, egész életét. A *Hajnali fejestől* az *Esti kapálásig*, a vetéstől az aratásig követjük e lapokon figyelemmel a kenyér születését, az ember alázatos és teremtő lehajlását az anyaföld felé. Szabó figurái ugyanazzal az alázattal hajlanak a föld felé, amelyekkel ő maga a keményfa dúcokat megmunkálja. Tiszteletben tartja anyaga törvényszerűségeit, amiért az engedelmeskedik az ő teremtő akarati-nak. Ez az egyedüli emberhez méltó magatartás, amelyik nyomán az új műalkotás vagy a mindennapi kenyér megszületik.

A *Föld népe* egy másik, formai szempontból is lényeges fordulópont Szabó grafikai életművében. Szinte két sorozatra oszthatnánk: a művész itt lelte meg azt a monumentális kifejezőmódot, amelyikre már az *Ecce Homo* néhány lapján rátalált, de tudatosan a *Föld népe* utolsó néhány lapján (*Ebéd I, Pihenő – ebéd után, Nebéz kapálás, Ültetés, Kanyarban*) érvényesített. Méltatói ekkor kezdik alkotásaival kapcsolatban a mexikói grafikát emlegetni, mintegy párhuzamot vonva a két ábrázolásmód, illetve a figurák megfogalmazása közt.

Az itt megtalált monumentális fel-fogás a következő sorozatokban tudatosan fokozódik, egészen az *Életmunka-béke* című sorozat tíz lapjáig, ahol már a teljes képfelületet kinagyított portrék töltik ki. Szabó a portrékkal egész társadalomrajtot képes kifejezni. De eddig a sorozatig még több lényeges együttest hozott létre: *Emberek a hegycsúcson, Asszonyok, Emberek vigyázatok!* és *Békét akarunk!*

Az *Asszonyok* – grafikában kifejezett himnusz az asszonyokhoz, nők-höz, anyákhoz. Létrejöttének egyik indítéka Szabó Gyula bensőséges viszonya anyjához. Nemcsak szívesen ábrázolta édesanyját, akivel végig

egy háztartásban élt, hanem odaadón ápolta is, amikor két évvel halála előtt már ágyban fekvő beteg lett. Szabó megpróbálta általánosítani anyja tulajdonságait, s tudatosította, hogy az asszonyok a társadalom, az emberi nem tartóoszlopai, a megtartó erő, az élet biztosítója. Ebből a szempontból az ő kapcsolata anyjával nemcsak egyszerűen a fiúi ragaszkodás és tisztelet – hiszen ez mindenkire nézve kötelező. Hanem egy – a művekben kifejezett – világszemlélet alapja. Szabó, mint következetes békeharcos, sorsunk zálogát az anyák kezében látja. Az anyák szülnék és temetnek, beteget ápolnak és kenyeret dagasztanak, háború idején elbúcsúznak fiaiktól, ápolják a sebesülteket, morális támaszai a férfiaknak, s az új generáció letéteményesei. Bízunk benne, hogy gyermekeiket egy – atomkorban is – békés világra szülik, mint ezt az *Emberök vigyázzatok!* atomkori madonnája hirdeti.

Összeméri problémákat feszeget az *Emberök a hegyen* tizenkét lapja. Az ember a hegyen messzebbre lát, mint a többiek. Ember a hegyen a tűz megtalálója, az első művész, aki még a barlang falára dolgozta rá állatfiguráit. Ember a hegyen minden próféta, minden új eszme hirdetője, akinek a maga korában leggyakrabban értetlenség, elutasítás, kereszt-halál a bére. S az ember, aki „megkoszorúzza a napot”, aki kozmikus méretű tettekre képes, tehetetlen a halállal szemben, alá kell vetnie magát a természet törvényeinek. Egyes emberek hajtják bele a népek tömegeit a háborúk értelmetlen pusztításába, de egyes embereket nevelhet a harmonikus család új prófétákká a maguk helyén, akik mindennapi munkájukkal gyarapítják a társadalmat, építik a békés továbbélés alapjait.

A Nógrádi Sándor Múzeumban töredékesen bemutatott fametszetsorozatok után Szabó Gyula még további

sorozatokot hozott létre, amelyek egy későbbi kiállítás anyagát fogják képezni. Ezekben is az említett gondolatok fejeződnek ki, változó intenzitással, új és új grafikai formanyelven. Az élet teljességét tükröző a *Forradalom – élet* című sorozat tizenkét lapja. Az anyák, asszonyok szerepéhez tér vissza a *Forradalom – szerelem* lapjain. A *Forradalom – forradalmak* az ember szabadságvágyának történelmét tekinti át Dózsától a nagy októberi szocialista forradalomig. Mindezek nagyméretű, színes alányomású grafikák, ugyanúgy, mint a *Besztercebánya II.* című sorozat lapjai. S újra az élet minden mozzanata és közép-európai történelmünk utolsó ötven éve jelentkezik az *Ecce Vita* sorozat 23 lapján, immár modernebb megfogalmazásban. S végül, a meditatív *Csonfigurák* és a szenvedélyes *Kozmosz és Forma* után, mint élete utolsó alkotása *És mégis élni kell*, s *Az élet oltára* című sorozatok, szinte szimbólumként: Szabó Gyula egy évvel halála előtt még egyszer, utoljára, oltárt állított az anyai szeretetnek, az anyáknak, akik szülnék és temetnek (*Az élet oltára*). S bemutatta, hogy a legsarkítottabb helyzetekben is élni kell, továbbélni, nem szabad feladni a harcot a szebb, emberhez méltóbb, teljesebb életért. Szabó hű maradt egész életében követett elveihez, az élet, a béke eszméjéhez. Régi elképzelését, hogy fába metszi a halál himnuszát *Ecce Mors* címmel, lehetetlen volt megalkotnia. Az ember, aki egész életében a békéért, az élet igenléseért küzd, nem „alkothat” halált. Utolsó lehetéig az életet kell megénekelnie, mert csak ez méltó hozzá.

Szabó Gyula madáchi teljességgel látta az életet. Műveivel átfogta az emberi életet teljes mélységében és magasságában. Látta és láttatta az emberiség hibáit, tévedéseit, s megpróbált ezek felmutatásával hatni rá.

Nem elégedett meg az élet, a világ puszta ábrázolásával: műveivel eszméket hirdetett és tolmácsolt. Csalódásai ellenére is mindig újra vésőt ragadott, nem mondott le soha vállalt feladatáról: hirdetni a békét, mint az ember egyetlen lehetőségét.

Temérdek alkotása ma nagyrészt állami gyűjteményekben van. Nemcsak Csehszlovákiában és Magyarországon, hanem számtalan világhírű képtárban, szerte a világban. A losonci Nógrádi Galéria gyűjteményének mintegy 160

Szabó-kép alkotja az alapját. Ezen felül a képtár egyik fő célkitűzése az életmű teljes bemutatása, nyolc kiállítás során. E kiállítások közül volt a második a *Föld népe*. A harmadikat Losoncon a Nógrádi Galériában 1985. június 14-én nyitották, *Aratás* címmel, és Szabó Gyula festményeit mutatja be 1945-től 60-ig. Talán felfigyel rá egyszer a világ, talán felragyog egyszer teljes emberisége, hite az emberben, az alkotóban és teremtőben, aki, mint ő maga, csak békében akar és tud élni.

RÉTI ZOLTÁN

Szabó Vladimír kiállításának megnyitóján

Elnézést kérek mindjárt a legelején, ha helyenként személyesebbnek tűnnek szavaim a megszokottnál. Mentőseggül szolgáljon, hogy Szabó Vladimírt diákkorom óta balassagyarmati művészként tartom számon.

Lexikonokban, katalógusokban, művészéletrajzokban Szabó Vladimír neve mellett ez olvasható: „Született Balassagyarmaton, 1905. december 5-én.” Hagy szóljak először a művész édesapjáról, az idősebb Szabó Vladimírről, aki Kassán született, Budapesten, a régi Mintarajziskolában, *Székelly Bertalan* növendéke volt, rajztanári oklevelet szerzett, de mellette megszerezte a tornatanári diplomát is. Veszprémbe került helyettes tanárnak, itt megnősült. 1900-ban, amikor a balassagyarmati gimnázium létesült, az igazgatóval – *dr. Sárffy*

Aladárral – egyidőben, elsőként nevezték ki a gimnáziumhoz rendes tanárnak. Századunk első két évtizedében Szabó Vladimír gimnáziumi tanár igen jelentős személyisége volt városunknak, aki sokirányú érdeklődésével, sokoldalú képzettségével jelentősen befolyásolta a gimnázium és a város kulturális életét. Az iskolában szabadkézi rajzot, művészettörténetet, ún. rajzoló geometriát, valamint matematikát tanított. Társadalmi működésként a Nógrád megyei múzeum iparművészeti szertárának őre, a vármegyei kaszinó könyvtárosa és több szaklap cikkírója, sőt a balassagyarmati munkásgimnázium egyik szervezője és tanára is volt. Szabó Vladimír első mestere tehát a balassagyarmati gimnázium rajztanára, édesapja volt 1922-ig, a művész 16 éves koráig. Ekkor ugyanis a család

A megnyitón elhangzott szöveg változata. (Balassagyarmat, Palóc Múzeum, 1985. jún. 28.)

Budapestre költözött, mert az apa betegsége miatt – 58 éves korában – nyugdíjaztatását kérte.

Szabó Vladimír 1924-ben érettségizett, egy nyári előkészítő tanfolyam után felvették a képzőművészeti főiskolára, s tehetsége révén a legnagyobb mesterek – *Rudnay Gyula, Vaszary János, Csók István, Benkhardt Ágoston* – növendéke lehetett. Az ekkor készült portré- és akttanulmányai közül a későbbi hallgatók okulására több rajzát, festményét – más tehetséges, régebben végzett hallgatók munkáival együtt – felrakták a főiskola lépcsőházának falára, melyek a háború alatt nagyrészt eltűntek. Főiskolás koromban számomra ezek a tanulmányok igen nagy élményt jelentettek, mert Szabó Vladimír pályafutása a gyarmati gimnáziumban és a felnőttek társaságában beszédtéma volt. Megilletődve álltam annak munkái előtt, akiről már kisgimnazista koromban sokat hallottam.

Szabó Vladimír kiállításairól és díjairól részletesebben nem szólnék, mert azok több munkában, könyvben, tanulmányban olvashatók (*Supka Magdolna*: Szabó Vladimír, Budapest, 1974. Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, *Frank János*: Szabó Vladimír: Budapest, 1976. Corvina Könyvkiadó). Csak néhány adatot említek. 1930–34-ig római ösztöndíjas, 1934-ben kiállít Rómában és megtörténik az első hazai nagy bemutatkozás Budapesten, a Nemzeti Szalonban. Ettől kezdve számtalan kiállításán láthatja képeit mind a hazai, mind a külföldi közönség, itthon és határainkon túl. 1959–61-ig Párizsban él és alkot. 1973-ban Balassagyarmaton is volt kiállítása a régi Horváth Endre Galériában, 1980-ban a Budapesti Műcsarnok megrendezi nagy, gyűjteményes kiállítását, 1982-ben a Vigadó Galériája mutatja be rajzait, rézkarcait.

Munkásságát több jelentős díj és kitüntetés kíséri. A tv portréfilmet készített róla. Munkásságát itthon, s külföldön elismerik. A külföldön élő kortárs, *Szalay Lajos* mondta, hogy Memling óta nem született ilyen nagy művész, mint Szabó Vladimír és vallotta, hogy a rajzolás szépségét Szabó Vladimírtól tanulta és őt mestereinek tartja. *Supka Magdolna* szerint Szabó Vladimír képzőművészetünk Krúdy Gyulája, *Tasnády Attila* Bartók és Kodály zenéjét érzi képeiből áradni. *Szabó György* ezt írja: „E művészetben így a humán kondíció drámája és furcsa szépsége villan meg, József Attila töredékét kölcsönvéve, az *én ámulok, hogy elmúlok* mesteri fokon megfogalmazott összetettsége. A lázadók, és sírok, és nevetek embersége, mely minden romolhatatlan művészet sajátja”.

Szabó Vladimír tréfásan szokta mondani, hogy semmi mást nem csinál, csak figyeli és csodálja az életet, csak „ámul és bámul”. Valóban. Ez az állandó figyelés (önarccképszerű figurák) a burjánzó és a pusztuló bokrok, a virágzó és a hervadó virágok, az ég felé szökkenő és a korhadó fák, a pompás pogány női testek és az elmúlás felé közeledő szármalmas öregek megejtően együttérző ábrázolása Szabó Vladimír képcin már több, mint valóság. Úgy érzem, itt a látott világon túl szimbólumokról, sőt szimbólumrendszerrel van szó, ami egy hosszú, töprengő-szemlélő élet folyamán megérlelődött művészet, bölcsesség gyümölcse.

Ez a most megnyíló kiállítás nem életműtárlat. Érdekesebb és értéke- sebb annál, legalábbis a mi számunkra. Ugyanis egy-két képet leszámítva, az összes kép az utóbbi négy-öt évben készült. Az élet sokszínűségét láthatjuk itt, fölényes tudással és nagyon egyszerű eszközökkel ábrázolva. A külön érdekesség, hogy bizonyos

témák, melyeket fiatalabb korban megfestett, vagy megrajzolt, most megint megjelentek.

A *Fürdőzők Szent Györggyel* képet a *Megújító csodaforrás* címmel ismerem. Itt csodálhatjuk az alakok, a fák, a víz megoldását részleteiben külön-külön is. De – azt hiszem – a képek nem ez a lényege. Hanem az, hogy ezen a festményen megvalósul az emberiség örök vágya, a megfiatalodás, a nagy csoda, mely a szemünk előtt játszódik. Tekintetünket a kép jobb sarkára szögezzük, látjuk a magukkal szinte tehetetlen időseket, átéljük a hintóból kiszálló öregek igyekezetét, hogy mielőbb elérhessék a csodatévő életvizet, melyben megfiatalodva kilépnek a másik partra és körültáncolják, ficáncolják a hatalmas, öreg fát.

Megrendítő a *Szabásban* című képen látható öreg (mi tudjuk, hogy a festő) ábrázolása, aki felért már a dombtetőre, s feje fölött nincs más, csak a magas ég. Vagy a *Forrás*, ahol az öreg pár egyike (természetesen a nő) igyekszik a forrás friss vizével enyhíteni társának szomját. A *Koldus vacsorája*, mely gyönyörű háttér előtt öreg, fáradt, rossz lábú koldust ábrázol, akit szintén az asszonyok kínálnak meleg, életet frissítő étellel.

A Zsuzsannák, a műtermek alkalmat adnak a fiatal és öreg testek ábrázolására, de a fiatalság-öregség örök problémáinak kutatására is.

Szabó Vladimír egy hozzám írott levelében ezt olvashatjuk: „... Ked-

ves helyem volt a Kisliget és az Ipoly-part. Emlékeztetek a húsvét szombati *Feltámadás-ünnepélyek*; 1919-ben a cseh kiverése Gyarmatról, melyben sok diák is részt vett és el is estek néhányan a kiválóak közül. – Emlémem persze rengeteg van, de annyira magánjellegűek, hogy legfeljebb a festészetemben jutnak kifejezésre átalakult formában”.

Tehát az ifjúkori emlékek, a gyarmati fiatalok és öregek, az Ipolyparti és a ligeti fák, a kanyargós Ipoly és a Börzsöny, a szügyi, patvarci, csesztvei dombok, a gyarmati pincék, az Ipoly menti nagy áradások káprázatos látványa, a körmenetek és a vásárok tarkasága, a gyarmati gimnáziumi órák légköre, valamint a nagy megrendülés, a fiatal diáktársak tragikus halála, mind benne vannak az életműben. Szabó Vladimír és Szabó Lőrinc magukban hordozták a gyermekkori benyomásokat, melyek viszonyukat a világhoz befolyásolták és motiválták.

Szabó Vladimír művészetének gyökerei itt vannak az Ipoly mellett, Balassagyarmaton, Nógrád megyében.

Hogy is írta Szabó Lőrinc? „... Nekem a / folyó tetszett legjobban, az Ipoly.” S odább: „A jelen? Nincs. Csak az Van, ami Volt, / csak amit megjegyeztél. Az Ipolyt, / azt ma is látod!...”

1905 és 1985 között 80 év telt el. A művész, városunk szülötte, hazatért, s megajándékozott bennünket egy kiállítással, művészetének legfrissebb termésével. Köszönjük.

Magyarország felfedezése

HORVÁTH DEZSŐ: A TIZEDIK EMBER

Nem mondja ki illemszabály, a recenszens mégse szokott személyes véleményével-élményeivel-émlékeivel a véleménye elé tolni. *Horváth Dezső* könyvét olvasva azonban elemi erővel idéződik fel bennem 1952 nyara, amikor egy Szolnok megyei kis faluban, illetve tanyán „nyaraltam”. Közönségesen disznópásztorkodtam, úgymond „hadd szívjon falusi levegőt a gyerek”. Akkor még nem tudtam, hogy ez volt az utolsó ártatlan gyereknarom, mindaddig míg áramütésként nem érintett a történelem. Egy izgalmasnak ígérkező este – aznap tartották volna az unokánövcrem eljegyzését – két „kulák”-szekér gördült be a tanyára és felszólították a nagybátyámat, hogy „Imre, pakolj”. Ő szegény (már nem él) tiltakozott, mondván, hogy csak reggelig adjanak haladékat, hisz’ lám sütnek-főznek, családi ünnep készül. A két kirendelt és megtört bácsi próbálta jobb belátásra bírni: „Mi elmehetünk, de ne okoskodj Imre, mert téged visznek el”. Hamarosan rendőrök érkeztek, s az asszonyok könyörgésére a nagybátyám engedett. Hajnalig költözködünk egy falu széli csűrbe. Ott is éltek egy évig, miközben a kiürített tanyában csirkéket tartottak. Kiskamaszként semmit se értettem a dologból, de nem értették a felnőttek sem. Kinek az ötlete volt, kinek volt jó, hogy atyámfiat kiverték ősi fészükéből, hogy egy égre nyíló hodályban nyomorogjanak? Ők –

az azóta a tsz.-ben jól boldoguló Szolnok (és más) megyei parasztlak – talán már rég el is felejtették ezt az incidenst, ezeket az éveket, a történelem minden sebet begyógyít, a gyerek recehártýája azonban élesebben rögzíti a képeket.

S jó is, hogy rögzítette, mert így rögtön ismerősek voltak Horváth Dezső kérdésfelvetései, hol újságírói-riporterai, hol szociográfusi, pedagógusi, értelmiségi, vagy egyszerűen csak állampolgári terepszemléi, kutatásai, tünődései a szegedi tanyavilágban. A téma korántsem új, hiszen a „tanyakérdés” 4-5 évenként végighullámzik, s mindig más hangfekvésben a magyar szociográfia, köz- és mezőgazdasági szakirodalomban. Kezdetben úgy emlegették, mint valami szörnyű átkot, a feudalizmus és az elmaradottság szegyenletes kövületeit. Soha nem tudtam elfogadni annak, s nemcsak azért, mert családi szálak is kötnek hozzá. Horváth Dezsővel egybehangzóan a tiszta emberségnek, a paraszti leleményességnek, és persze a makacsságnak és rátartiságnak is olyan példait volt módom megismerni ott a tanyán, mint később sehol.

Ezért eleven számomra a kérdés: jó-e a tanya, vagy rossz? Lesz-e jövője, vagy valóban elsöpri az íróasztalok mellett megfogalmazott akarat? Erre a kérdésre nem tud válaszolni Horváth Dezső sem. De nem is akar. Tiszte szerint arra volt kíváncsi, hogy milyen a tanya most: az elmúlt két évtizedben. Nagy hasz-

nára volt a vizsgáldásban, hogy pedagógusként kint élt, dolgozott a nagy szegedi határban. Akkor nyilván még nem tudta, hogy egyszer még könyvet fog írni erről a témáról, de fogékonysága, eredendő kíváncsisága, s – mondjuk ki – empáthiája akkor alakulhatott ki. Alapállása az, hogy a tanyán is emberek élnek, elveink szerint mindenki mással egyenjogú és egyenértékű állampolgárok, akiket megilletnek mindazok a jogok, amelyek mást. Mindenekelőtt az, hogy szabadon dönthessenek a sorsukról, hogy ott akarnak-e élni apáik tanyájában, vagy beköltöznek a legközelebbi faluba, városba. Nos – és számos példával bizonyítja ezt a szerző – éppen ezt a jogot és lehetőséget vitatják el a tanyai embertől. Az igazságtalanság, méltánytalanság persze ne csak elvi és jogi jellegű. Azt ugyanis senki sem vitatja, hogy a *termelő* tanyai parasztra, azaz a tonnaszám előállított húsrá, tejre, zöldségre, gyümölcsre égetően szükségünk van. Nélküle igen nagy gondjaink lennének, s akkor még nem szóltunk arról, hogy az önkiszákmányoló tanyaiak mennyivel olcsóbban (és sokszor hatékonyabban) állítják elő mindazt, mint a mezőgazdasági nagyüzemeink. A tanya mellett tehát gazdasági érvek is szólnak. Ha jól értjük a marxizmus klasszikusait, akkor mindent az emberi szükséglet hozott létre a történelem során, s addig élnek, míg ez a szükséglet élteti. *Erdei Ferenc* is ilyen értelemben módosította korábbi nézeteit a tanyáról. Ha fölösleges lesz, el fog halni. A jelek (még?) nem erre mutatnak.

Érthető, hogy Horváth Dezsőt, a hajdani pedagógust, a vidéki újságírókat a gazdaságánál is jobban érdekelték a dolog emberi vonatkozásai. Itt van rögtön a művelődés, a tanyai iskolák, a körzetesítés, a ta-

nyai kollégiumok gubanca. Nos, ma már maga a minisztérium is elismeri halkan, hogy ez elhamarkodott és a helyi ügybuzgóság miatt még fölöslen is túlteljesített intézkedés volt. Mert sok jogos bírálat érhetette a hajdani iskolarendszert, de az, hogy a legkisebb faluban, a tanyákon is iskolát építettek, az igenis vívmány volt, s joggal lehettünk rá büszkék Európá egy-két régiójával szemben. Ezt visszafejlesztetni – anélkül, hogy mással pótolnánk – a szellemi sötétedést, beszáradást idézi elő! A körzetesített iskolákról nem kevesebb derült ki közben, mint az, hogy olyan zsúfoltak, mint a lakótelepek, a színvonal egyáltalán nem garantált, hisz' ma már itt is képzés nélküli pedagógusok (nők) vannak, s akkor még nem szóltunk arról a jövőtehetetlen kárról, amit – 6 éves korban! – a gyerek családból való kiszakítottasága jelent! Mert amikor – végre! – a család fontosságáról és a nevelő iskoláról harsog mindenki, jövőtehetetlen kár az is, hogy teljesen értelmiségi nélkül marad a tanyavilág (is), hiszen a tanító távoztával senki és semmi nem tölti ki ezt az űrt. A kérdés itt fordítható vissza jogira. Miért jár és jut kevesebb annak, aki a centrumoktól távol él? Ezekre az emberekre csupán mint termelőkre, adózó alanyokra tartunk igényt, de a szolgáltatásokból már kizárjuk őket? Kinek van joga így dönteni? Ésszerű ez? Horváth Dezső példája: ha építenek egy 100 férőhelyes tehénistállót, oda betonutat építenek. Az ember nem kapja meg, mert „nem telik rá”. Holott – s ezt már a közgazdászaink bizonyítják – a leggyorsabban megtérülő beruházás az infrastruktúra, az emberre költött pénz. A Szeged-környéki parasztlakosok nem voltak restek s megnézték milyen a tanya (falu) Svájcban, Amerikában. Villany, víz, műút, telefon, gépek –

a lakótelepüléstől távol is. És persze iskola, mozi, művelődési lehetőségek. Megmenteni a tanyát? Konzerválni? Rosszul kérdez, aki így teszi fel a kérdést. *Esélyegyenlőséget adni* minden embernek, s nem büntetni például, ha épít a tanyasi, mert ezek az emberek ott, kint a végeken még mindig a többszörösét adják a népgazdaságnak, mint amit kaptak, kapnak, kaphatnának.

SZÁSZ IMRE:

EZ ELMENT VADÁSZNI...

Nehéz tudnám okát adni, hogy miért (rossz bölcsész-„beütés” lenne csupán?), de a vadászatról mindig Tiborc panasza jut eszembe. Az, hogy ezt a hobbit, sportot (?) – még Szász Imrének is egy könyvnyi terjedelem kellett, hogy definiálni tudja – soha nem a Tiborcok üzték, hanem arisztokraták, bankárok, gyárosok, a vezető értelmiség. A népfiai – vadorzóként, orvvadászként, illegálisan, a törvény elől bújkálva, annak fintort mutatva hódolt ennek a szenvedélynek. Mióta nem azért vadászik az ember, hogy így teremtsen elő a családjának a betevő falatot, azaz a vadászat elsődleges célja nem az élelemszerzés, azóta egyrészt megnőtt ennek a tevékenységnek a presztízisértéke, másrészt egyre kevesebben üzhetik. Praktikus és logikus megfontolások miatt, hiszen a lehető vad szaporodása már rég nem követi az emberét, aki egyszerűen kiirtotta, vérszesen megtizedelte az erdők-mezők élővilágát. A lőfegyver feltalálása, elterjedése óta az ember és a vad „viszonya” döntően megváltozott. Emiatt a nem vadász, a laikus enyhe ellenszenvvel (amelybe belejátszhat persze az irigység is...) szemléli ezt a hobbit, hiszen a nyúl, a fácán nem lehet vissza. Egyoldalúvá vált a dolog, elveszett a vadászat küzdelemjellege, amelyről még a múlt században is olyan romantikus lendülettel ír-

tak a vadászírók. *Lengyel József* kitűnően fogalmazza meg a többség véleményét a *Fegyverhordó Ndolo* naplójában. Lényegében *Széchenyi Zsigmond Csui!* című könyvének a paródiája ez, ha úgy tetszik Tiborc, azaz a neves gróf fegyverhordozójának a nézőpontjából. Csúfondáros, ironikus ez a történet, mert Lengyel József egyértelműen a lenézett, megálázott négerrel ért egyet, aki a pénzes és habókos európai helyett lelövi az oroszánt, meghagyva őt (a pénzéért) abban a hitében, hogy ő az igazi Nimród. Jogos ez a nézőpont (is), de nem teljesen igazságos.

Erről azonban már Szász Imre könyve győzi meg az olvasót. A témát már *Varga Domokos* is érintette az erdőről írt szociográfiájában, ám nála a hangsúly a természetben volt. Szász Imre viszont, noha nagyon is alapos, sokszor még pecsételőnek is tűnő leírást ad a vadászat, a vadgazdálkodás gondjairól, fortélyairól, sokkal érdekesebb dolgokat mond el magáról az emberről, azaz a társadalomról. Azért tudja ezt megtenni, mert – képletesen szólva – ő is a „nyúlunk (öznök, szarvasnak, fácánnak stb.) drukkol”, azaz szereti a természetet, az állatokat, de ő maga nem vadászik. Így aztán arra a kérdésre, hogy a vadászat ölés-e, s egyáltalán mennyiben sport, egyértelműen tud válaszolni. Mert nehéz is lelkesedni valamiért, ha tudjuk, hogy szakemberek, szellemi és fizikai dolgozók egész serege munkálkodik azon, hogy egyrészt az erdők, mezők vadat termeljenek, másrészt azért, hogy a hazai és külföldi vadászok élhessenek a passziójuknak, magyarán, hogy kellően kiszolgálják őket. Mint „átlag”-állampolgárok annyiban vagyunk érdekeltek, hogy a vad nem kevés valutát is hoz az országnak, mert jó mélyen benyúlunk a külföldi vadászok zsebébe. Tegyük is, ha egy-

egy tróféáért nehéz tízezreket tud-
nak áldozni. Nyilvánvaló, hogy a
pletykaéhségünket a hazai vadászok-
ról, vadászszakasokról írottak elé-
gítik ki. De korántsem pletykaszin-
ten, mert Szász Imre érezhetően nagy
önmérséklettel, fegyelmезetten ír
arról a társadalmi rétegről, amely
vadászik – vadászhat. Sajátos szek-
ta, mondhatnánk beltenyészet ez,
noha a statisztika szerint minden
társadalmi réteg képviseltetik a va-
dászegyesületekben. De miért lenne
éppen a vadászat külön, mint az
élet más területe? Az anekdotikus,
a drámai, máskor meg bohózati-gro-
teszk elemekkel átszőtt vadásztörté-
netekből igen markáns képet ka-
punk demokráciánk állapotáról, ar-
ról a módról, szemléletről, ahogyan
ezt a vadászó „potentátok” meg-
élik és értelmezik. A kép bizony
nem szivderítő, s nem csoda, ha a
mai Tiborcok eleve gyanakvással és
ellenszenvvel tódítják, színezik,
mondják tovább a ténybeliségükben
is riasztó történeteket.

Szász Imre szerencsésen választot-
ta meg a módszerét és a stílusát.
Jelen van a vadászatokon, noha ő
nem vadászik, megtanulja a „szak-
mát” is, de nézőpontja a laikusé (a
miénk), tehát egyszerre lát és láttat-
ja belülről és kívülről is a dolgot.
Végül is – aki eddig nem szerette
volna – megszeretteti az olvasóval a
természetet, s ítéletet mond az em-
berről. A teljesítmény értékét nö-
veli ez. (Sok újságíró társa joggal
irigyelheti ezért, hogy olyan körök-
be is bejuthatott, amelyeket finoman
„exkluzívnak” szoktunk nevezni, s
olyan élményekben, eseményekben is
részeseült, amelyekben mi legfeljebb,
ha a moziban...) Nem lett ettől jobb
kedve a szerzőnek, mint ahogyan az
olvasónak sem. A pars pro toto elv,
a cseppben a tengert módszerrel di-
agnózis értékű leírást kapunk nem-

csak erdeinkről, vadjainkról, de jelen
társadalmunk állapotáról is, s ez már
több mint szociográfusi – írói tel-
jesítmény.

VADAS JÓZSEF: NEM MINDENNAPI TÁRGYAINK

Nagy veszteség érte a fran-
cia (és az egyetemes) történetírást:
meghalt *Fernand Braudel*. Hogy mi
köze van a Magyarország felfedezé-
se sorozat legújabb kötetéhez? Lé-
nyegében semmi. Azért hozom mégis
elő, mert a jeles francia történész
fordulatot hozott a már-már meg-
merevedni látszó tudományba az-
zal, hogy a figyelmet ismét a hét-
köznapokra, a közemberekre, ha úgy
tetszik a mindennapiságra fordítot-
ta. Nagyon is meghatározó egy kor-
ra – mondták –, hogy mit esznek,
mibe öltöznek, hogyan laknak, egy-
szóval: élnek az emberek. Nem a
tankönyvekben is szereplő „nagy
emberck”, a királyok, hadvezérek,
politikuskok, hanem a jobbágyok, pol-
gárok, közlegények. Szívós, sziszte-
matikus kutató- (és összehasonlító)
munkával bányászták elő szinte a
történelem hamuja alól a tárgyakat,
emlékeket, adatokat, hogy czernyi
mozaikból rakják össze egy-egy kor
tablóját. Mert nem állt a rendelke-
zésükre olyan könyv, mint Vadas
Józsefé: a *Nem mindennapi tár-
gyaink*. Minden bizonnyal hasznosí-
tották volna a Magyarország felfe-
dezése sorozat többi, eddigi köte-
teit is, amelyekben a magyar táj,
gazdaság, élet egy-egy szeletét mu-
tatták be a szerzők, mégis Vadas
könyvének vennék a legnagyobb
hasznát. Mindezt természetesen a
könyv minőségének szántam. Úgy
„olvastatja” magát, mint a legügye-
sebben megírt bestseller, pedig egy-
általán nem veszi és kezeli könnye-
dén választott témáját. Ha úgy tet-
szik Vadas is a „kályhától” indul
el, azaz leltárt készít az 1945-ben
örökölt állapotról, s ha szükségesnek

érzi, a résztémáknál is ad történelmi visszapillantást. A téma: környezetünk. A szerző sokféleképpen közelíti meg, s ettől lesz a könyv izgalmas és olvasmányos. Ízlésről nem érdemes vitatkozni – mondja a latin közmondás. Csakhogy ezt a művészettörténet-sz. kritikus nem fogadhatja, s nem is fogadja el. Nagyon is pontosan, ha kell „sarkosan” fogalmazza, minősíti az olyan claddig tabunak, érintetlennek tűnő témákat is, mint például a népművészet, háziipar, nem kímélve a „szent teheneket” sem. Ettől azonban még nem kerekedne ki évtizedünk tárgyi világának szociografikus képe. Vadas bulldog szorgalommal és kitartással utánajár és válaszol is a maga feltejtett kérdésekre. Márpedig ezek a kérdések szempontok sokrétűek, alaposak s – nem győzöm ismételni – izgalmasak. A gyerek első kérdése az, hogy mi ez? Később az, hogy milyen? Vadas játékosan felteszi ezeket a kérdéseket is, de tovább faggatja a valóságot, s nemcsak azt kérdi, hogy miért, de azt is, hogy cui prodest? (Kinek az érdeke?) Az első kérdésre épp’ olyan szomorú a válasz, mint amennyire felháborító, helyenként sokkoló. Vadas ugyanis abból indul ki, hogy az embert jellemzi is, determinálja is a tárgyi környezete, beleértve az utcákat, terkeket, házakat, lakásokat, azok berendezését, egészen a ruháig amit felvesz, evőeszközök, amivel ételét elkészíti, elfogyasztja. Ez: a tárgyi környezet pedig soha nem spontán folyamat eredménye. Nagyon is meghatározó az adott kor gazdasági-társadalmi viszonyai (beleértve a politikát, a demokrácia és a műveltség szintjét is), az a szemlélet, ahogyan ezt a kérdést kezeli a befogadó, a szenvedő fél is, de a kiszolgáló is (építész, ipar, kereskedelem stb.). Ezért utaltam a cikk elején Braudelre, mert az adott tárgyi

környezetből szinte le lehet „vezetni” a benne élő, azt használó ember közérzetét is. Márcsak azért sem mindegy tehát, hogy az milyen. Hiszen ha a lakás, a bútor, a ruházat, egyszóval a használati tárgyak silányak, izléstelenek, kicsi a választékuk, „eszi-nem-eszi” alapon ráerőltetik a fogyasztóra, akkor ez nagyon is súlyos gazdasági, politikai, társadalmi kérdés, amelynek megoldása (vagy megoldatlansága) nem bagatellizálható el azzal, hogy a felelősök egymásra mutogatnak.

Az, hogy súlyos történelmi örökséget vettünk át, olyan közhelyigazság, amellyel számolni kell, de örökké erre hivatkozni ma már kimeríti a demagógia fogalmát. Vadas azért idéz statisztikákat (például a lakások számáról, állagáról), hogy jelezze a determináltságot, egyszerűsmint az alternatívák (kidolgozásának) szükségességét is. Nyílt kapukat döngöt, mert a könyv megírása óta – részben a gazdasági kényszer miatt – újra kellett gondolnunk és fogalmaznunk a lakásprogramot, amely évtizedeken keresztül csak sivár panellakótelepekben gondolkodott, tervezett. Mitsem enyhít ezen, hogy (a megszólaltatott) építészeknek sem tetszett amit csináltak. A lakás, a lakótér fogalma (beleértve annak birtoklását, használatát is, esztétikumát), hangos és heves vitát indukált a sajtóban is. Vadas figyelme mindenre kiterjed, mert folyamatában szemléli a dolgokat. Ezért szán például külön fejezetet *Ráday Mihály* műsorának, bizonyítandó, hogy az állampolgár igenis bele akar, bele is tud szólni szűkebb és tágabb környezete formálásába, s ma már nem tűri a hivatal felelőtlenségét, packázását, ilyen-olyan érvekre hivatkozó pusztító kedvét.

A könyv törzse azonban magáról a tárgyformálásról, azaz az ipar-

művészet és iparművészek gondjairól szól. Krimiizgalommal, mert maga a valóság valóban abszurd helyzeteket teremtett és teremt. A kérdést könnyedén le lehetne pöckölni az asztalról, mondván, hogy az iparművészek elhanyagolhatóan kis rétegecskéje a társadalomnak. Csakhogy – bizonyítja Vadas – amit képviselnek, helyesebben képviselniük kellene, az mindannyiunkat érint! Oknyomozásai során jut el a szerző az iparhoz, a termeléshez, amely a legutóbbi évekig megelégedett a mennyiséggel, mitsém vagy alig törődve a fogyasztóval, akinek a termékeit szánta. Márpedig, ha van valami, akkor ez vérlázítóan antidemokratikus gesztus. Csakhogy ez (sem) aligha csupán morális kérdés. Vadas egy percig sem titkolja felháborodását, de nem áll meg itt. Kinyomozza és elemzi az okokat is, hogyan alakult ki ez a helyzet, s – noha ez nem lenne a szociográfus feladata – ha tud, alternatívákat kínál. Bírálata soha nem csupán egy irányba vág. Mi, laikusok ugyanis aligha értenénk az iparművészek sírámaikat, mint ahogy az ipar és kereskedelem (helyenkénti) korlátoltságát, pöffeszkedő gögjét sem. Szép, használható tárgyakat szeretnénk (lakást, bútort, ruhát stb.), s nem érdekel bennünket az előállítás módja maga. Csakhogy ennek ezernyi feltétele van, objektív is, szubjektív is, amelyek ismerete nélkül nem láthatunk tisztán. Szögezzük le rögtön, hogy Vadas miközben türelme-

sen meghallgat minden érdekeltet, mindenkor a mi, tehát a fogyasztók, a használatbavevők pártján áll. Ne higgyük azonban, hogy rólunk nincs véleménye! Megértése a szociográfusé, ám művészetkritikusként mond véleményt a giccstről, a proccról, a pöffeszkedő (tehát pocsékoló) presztízsfogyasztásról, amely még sokáig piacot jelent mindennek, ami olcsó, vásári, esztétikailag szemét. A szerző nagyon is jól tudja, hogy ez is egy folyamat eredménye, de hisz az ember formálhatóságában, nemcsak a tárgyakéban. Kritikájában (lásd ipar, oktatás, kereskedelem stb.) radikális, az esendő emberrel szemben türelmes és megértő. Ha az ars poeticáját egyetlen mondatban próbálnám megfogalmazni, akkor így summáznám a könyvet: adjunk esélyt a jónak, a praktikusnak, az esztétikusnak, minden erővel támogassuk, segítsük; türelmesen, de határozottan gyomláljuk a selejtet, giccset, a használhatatlant. Teremtsük meg az embernek a választás lehetőségét, ugyanakkor tanítsuk is meg a jó, a szép, a praktikus használatára. Az ember be akarja lakni az adott világot. A maga képére akarja formálni, hogy otthon legyen benne. Minden, ami ebben zavarja, feszültséget okoz. Nincs időnk várni, hiszen csak egyetlen életünk van, s nem mindegy, hogy azt milyen környezetben s közérzettel éljük le. (Szépirodalmi)

HORPÁCSI SÁNDOR

PALÓCFÖLD

A Nógrád Megyei Tanács VB
művelődési osztályának lapja.

Főszerkesztő:
PRAZNOVSZKY MIHÁLY

A SZERKESZTŐBIZOTTSÁG
ELNÖKE:

Dr. Horváth István

A SZERKESZTŐBIZOTTSÁG
TAGJAI:

Csik Pál

Dr. Fancsik János

Fűzesi István

Németh János István

Dr. Szabó Károly

Dr. Tamáskovics Nándor

Tóth Elemér

A SZERKESZTŐSÉG TAGJAI:

Dr. Bacskó Piroška

Czinke Ferenc

Kojnok Nándor

Kovács Anna

Pál József szerkesztő

Szerkesztőség: 3100 Salgótarján,
Arany János út 25. Telefon: 14-386.

Kiadja: A Nógrád Megyei Lapkiadó
Vállalat. Felelős kiadó: *Bálint Tamás*
igazgató.

Készült a Nógrád Megyei Nyomda-
ipari Vállalat salgótarjáni telepén,
8,4 (A/5) ív terjedelemben.

F. v.: *Kelemen Gábor* igazgató.
86.43168 N. S.

E SZÁMUNK SZERZŐI

Dr. Belitzky János történész (Salgótarján); *Bóc Imre* író (Budapest); *dr. Csongrády Béla* pártmunkás (Salgótarján); *Horpácsi Sándor* kritikus (Miskolc); *Hortobágyi Zoltán* újságíró (Balassagyarmat); *dr. Horváth István*, a Nógrád M-i Tanács műv. oszt.-vez. (Salgótarján); *Endrődi Szabó Ernő* költő (Budapest); *Kardos András* kritikus (Budapest); *dr. Kerékgyártó T. István* népművelő (Jászberény); *Korill Ferenc*, a Nógrád M-i Moziüzemi Vállalat ig. (Salgótarján); *Laczkó Pál*, a Palócföld szerkesztője (Salgótarján); *Lukács Gergely Sándor* költő, tsz.-elnök (Karancslapujtó); *Németh János István* népművelő (Rétság); *dr. Praznovszky Mihály* muzeológus, lapunk főszerkesztője (Salgótarján); *Réti Zoltán* festőművész (Balassagyarmat); *dr. Romics Ignác* történész, OSZK Magyar-sághkutató Csoport (Göd); *Siklós László* író (Nagykovácsi); *Simor András* költő (Budapest); *Sz. Haltenberger Kinga* műv.-történész (Losonc, Csehszlovákia); *Szeróczy Bertalan* tanácselnök (Varsány); *Tóth László* költő (Dunaszerdahely, Csehszlovákia).

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál. (HELIR) Budapest, V., József nádor tér 1. - 1900 - közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámmal. Egyes szám ára 16 Ft, előfizetési díj fél évre 48 Ft, egy évre 96 Ft. Megjelenik kéthavonta. *Kéziratokat és rajzokat nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.*
ISSN: 0355-8167. Index: 83-925.

Ára: 16,- Ft

PALÓCFÖLD